

ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΣΕΦΕΡΗ

Όμως ο τόπος που τον πελεκούν και που τον καίνε σαν
το πεύκο, και τον βλέπεις
είτε στο σκοτεινό βαγόνι, χωρίς νερό, σπασμένα τζάμια
νύχτες και νύχτες
είτε στο πυρωμένο πλοίο που θα βουλιάξει καθώς το
δείχνουν οι στατιστικές,
ετούτα ρίζωσαν μες στο μυαλό και δεν αλλάζουν
ετούτα φύτεψαν εικόνες ίδιες με τα δέντρα εκείνα
που ρίχνουν τα κλωνάρια τους μες στα παρθένα δάση
κι αυτά καρφώνονται στο χώμα και ξαναφυτρώνουν·
ρίχνουν κλωνάρια και ξαναφυτρώνουν δρασκελώντας
λεύγες και λεύγες·
ένα παρθένο δάσος σκοτωμένων φίλων το μυαλό μας.
Κι αν σου μιλώ με παραμύθια και παραβολές
είναι γιατί τ' ακούς γλυκότερα, κι η φρίκη
δεν κουβεντιάζεται γιατί είναι ζωντανή
γιατί είναι αμίλητη και προχωράει.¹

Με το αγχοτικό αυτό όραμα επέστρεφε στην Ελλάδα στις αρχές Οκτωβρίου του 1944, παραμονές της απελευθέρωσης², ο Γιώργος Σεφέρης. Η φρίκη που έβλεπε να προχωράει αμίλητη ήταν ο χειρότερος από όλους τους πολέμους, ο εμφύλιος πόλεμος, που τον έβλεπε να έρχεται ακάθεκτος και αναπόδραστος, ενώ μαινόταν ακόμα το δεύτερο παγκόσμιο μακελιό. Την τραγική εμπειρία της γενιάς του, που είναι και η τραγική εμπειρία του αιώνα μας, που είναι και η δική μας εμπειρία, αν θυμη-

1. *Τελευταίος σταθμός*, στ. 73-86, Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα 1977, σελ. 214-15.

2. Στις 11 Σεπτεμβρίου 1944, ο Σεφέρης έφυγε από την Αίγυπτο για την Ιταλία. Στις 16 φτάνει στο χωριό Cava dei Tirreni, "τελευταία έδρα της ελληνικής προσφυγικής Κυβέρνησης", όπως γράφει στο ημερολόγιό του. Εκεί, στις 5 Οκτωβρίου, έγραψε το ποίημα *Τελευταίος σταθμός*. Στις 19 έφυγε για την Ελλάδα όπου έφτασε στις 22 Οκτωβρίου. "Σήμερα κλείνω σαφώς τριάντισι χρόνια από τότε που έφυγα από τον Πειραιά στις 22 τ' Απρίλη 1941. Η πιο όμορφη, η πιο αλαφριά μέρα του κόσμου", γράφει στο ημερολόγιό του. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Δ', 1 Γενάρη 1941 - 31 Δεκέμβρη 1944*, Ίκαρος, Αθήνα 1977, σελ. 353-70.

θύμει τις μυριάδες των νεκρών της χώρας μας από τους βαλκανικούς πολέμους και ύστερα, αν θυμηθούμε τα εκατομμύρια των νεκρών της ανθρωπότητας από τους δυο παγκόσμιους και τους αδιάκοπους τοπικούς πολέμους που έγιναν και γίνονται στον αιώνα μας, την εξέφρασε στον ανεπανάληπτο αυτό στίχο:

ένα παρθένο δάσος σκοτωμένων φίλων το μυαλό μας.

Ο Σεφέρης πρωτογνώρισε τις συνέπειες του πολέμου όταν –τον Αύγουστο του 1914 – αναγκάστηκε να φύγει με την οικογένειά του από τον "μόνο τόπο που μπορούσε να ονομάσει πατρίδα με την πιο ριζική έννοια της λέξης: τον τόπο όπου βλάστησαν τα παιδικά του χρόνια"³. Ωστόσο, μολονότι το συναίσθημα του ξεριζωμένου και του πρόσφυγα σημάδεψε ανεξίτηλα την ψυχή του, και μολονότι ο ξεριζωμός αυτός ήταν μια συνέπεια των βαλκανικών πολέμων και του επερχόμενου παγκόσμιου πολέμου, που έκαναν αφόρητη τη ζωή του μικρασιατικού ελληνισμού, ως γεγονός, ο πόλεμος δεν φαίνεται να είχε προβληματίσει το Σεφέρη ίσαμε τις μέρες της μικρασιατικής καταστροφής. Όντας πολύ νέος, έχοντας "πολύ ζωντανό μέσα του το συναίσθημα του τι θα πει σκλαβιά"⁴ και εξίσου ζωντανά μέσα του τα όνειρα της Μεγάλης Ιδέας, με τα οποία γαλουχήθηκε ιδιαίτερα ο μικρασιατικός ελληνισμός, ήταν πολύ φυσικό να βλέπει στους πολέμους του 1912-13, στον παγκόσμιο πόλεμο, που είχε σαν αποτέλεσμα τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και στη μικρασιατική εκστρατεία, που έδειχνε να πραγματοποιούνται "όνειρα χιλιάδων χρόνων"⁵, το απελευθερωτικό, μέσα στα πλαίσια της Μεγάλης Ιδέας, πνεύμα, που τόσο παραστατικά είχε εκφράσει στο ακόλουθο ποίημά του ο Σικελιανός:

*Πνέμα του πόνου, που οι θλιμμένοι αγώνες
Σε υψώσανε στον αιώνων τους αιώνες,
κ' ευδόκησες ν' αστράψουνε οι κορόνες
των αδυνάτων άστρα·*

*πνέμα πανάγαθο, από της αβύσσου
του Δίκαιου που χαράζει η δύναμή Σου,
κι ως τρικυμιά ανοιξιάτικη η ορμή Σου
βροντάει στα κάστρα·*

3. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Χειρόγραφο Σελ. '41*, Ίκαρος, Αθήνα 1972, σελ. 7.

4. *Χειρόγραφο Σελ. '41*, ό.π., σελ. 7, 10.

5. *Χειρόγραφο Σελ. '41*, ό.π., σελ. 11.

Κύριε, που φύσηξες στον οχτρού τα μάτια
αφιόνι, να χαθεί στα μονοπάτια
της Δικαιοσύνης Σου, και τα παλάτια
τού 'ριξες κάτω·

κ' είδες η γη τη Δόξα ν' αναδίνει
του αγώνα Σου ιερή, και τη γαλήνη
μας χάρισες η αγνή θεωριά που χύνει
του άγιου θανάτου·

άκου τους λαούς που βοάν σαν τα μελίσσια
και πνίγουνε στον Ύμνο Σου τη λύσσα
του οχτρού, κ' είν' οι δέησές τους κυπαρίσσια
στη θεία τους θλίψη·

άκου πως βόγκουν γιορτερά οι καμπάνες·
άκου πως χύνονται βαθιοί οι παιάνες·
άκου πως κλαίν και Σ' ευλογάνε οι μάνες·
άκου απ' τα ύψη,

άκου απ' τον Άθω, άκου απ' τον Όλυμπο, άκου
από τα κορφοβοούνια κι απ' του λάκκου
τα βύθη, από το σκούσμα του κοράκου
που τρώει ψοφίμι·

άκου απ' τα πέλαα 'που βαθιά ανασαίνουν
τα νέα νησιά που απ' το σεισμό Σου βγαίνουν
και στα καράβια Σου τη Δόξα δένουν
πλώρα και πρύμη·

από τη Σαμοθράκη Σου 'που η Νίκη
ρίχνει κραυγή και αχώ στη Σαλονίκη,
κ' έχ' η βοή της την ιερή Σου φρίκη·
του Δίκαιου Μάνα,

άκου, κ' ευλόγα! Ως στάχια γείραμε όλοι
στο μεγάλο αξαφνό Σου δροσοβόλι.
Κατέβα Δίκαιε! Σάλεψε στην Πόλη!
Κάμε ν' ακούσουμε, ν' ακούσουμε όλοι,
και της Αγια-Σοφιάς Σου την καμπάνα!*

Η μικρασιατική καταστροφή προσγείωσε απότομα και αναπάντεχα το Σεφέρη και όλη τη γενιά του. Του άνοιξε τα μάτια και του έδειξε το αληθινό πρόσωπο του πολέμου και πολλά πράγματα που δεν καταλάβαινε πριν από τα καμώματα των Ελλήνων στα χρόνια του μεγάλου Διχασμού.⁷ Τον βαθύ συγκλονισμό που αισθάνθηκε από το γεγονός αυτό τον μαθαίνουμε από γράμματά του, που περιέχονται στο βιβλίο που του αφιέρωσε η αδερφή του Ιωάννα.⁸ Ύστερα' από τη μεγάλη επίθεση του Κεμάλ, τον Αύγουστο του 1922, και καθώς οι Τούρκοι πλησίαζαν τη Σμύρνη, με ανάμικτα αισθήματα οργής, δυστυχίας και ενοχής, γράφει στην αδερφή του:

"Γιατί να μην ήταν βολετό να είχα ξεκληριστεί κι εγώ, μαζί με τ' άλλα τα παιδιά που ξεκληριστήκανε πέρα στους κάμπους της ντροπής, από βλακείες ηλιθίων εγωϊστών... Όλοι μας είμαστε με δάκρυα στα μάτια, μα είναι δυνατόν να ξεναπέσει η Σμύρνη στα χέρια του Τούρκου, το χωράει το κεφάλι ανθρώπου".⁹

Επειδή οι γαλλικές εφημερίδες "κυνικότατα", όπως λέει, δεν έγραφαν τίποτα, τις φρικαλεότητες που ακολούθησαν τις παρακολουθεί από τις αγγλικές και τις ιταλικές.¹⁰ Στις 30 του Σεπτεμβρίου, όταν πια αυτό που δεν χωρούσε κεφάλι ανθρώπου είχε συντελεστεί και η Σμύρνη είχε καταστραφεί, η αγανάκτησή του, ιδιαίτερα για τους Ευρωπαίους, που τους θεωρεί υπεύθυνους γι αυτό, κορυφώνεται σε μια προφητική κατάρα, που βγήκε τραγικά αληθινή ύστερα από κάμποσα χρόνια:

"... Πόσα όνειρα έκαψαν τα φτερά τους στις φλόγες που ρήμαξαν τη Σμύρνη, την πουλημένη με το δράμι... υποθέτω να μην τα χαλάσει όλα ο καινούριος ευρωπαϊκός πόλεμος που μονγκρίζει από ώρα σε ώρα και φτάνει... δεν πειράζει... οι φράγκοι να πλερώσουν την ανεμελιά τους, την αναντρία τους και τη στραβωμάρα τους. Τα σφαγμένα γυναικόπαιδα της Σμύρνης ξεδικιόνται..."¹¹

Τα γεγονότα αυτά, και όσα ακολούθησαν, είχαν τόσο βαθιά απήχηση μέσα του, που διαμορφώσαν αυτή την τραγική όραση ζωής, με την οποία θα έβλεπε τον κόσμο όλη τη ζωή του. Έτσι, δεκάξη μέρες αργότερα γράφει γεμάτος αισθήματα απογοήτευσης:

"... Ήρθαν κι άλλες μέρες... Τόσες τρικυμίες και τόσοι ανεμοστρόβιλοι που κοιτάζει κανείς ένα λεφτό γαλήνης, μια σωτήρια στιγμή, που θα τον αφήσει να κοιτάξει μέσα του... Όλα τα ξολόθρεψε ο εξωτερικός κόσμος... κι αυτή η δυστυχία που μας διαπερνάει σαν το νερό μέσα στο φίλτρο... ο άνθρωπος ελεεινά άσκημος, κάποιες σατανικές ψυχές, κάποιες αγγελικές ψυχές και κάποιες αδιάφορες ψυχές. Θέλω να πω ανύπαρχτες και η ζωή κάτι τι, σαν παράσταση καραγκιόζη μεταξύ ενός πηγαϊμού που τον λένε γέννηση κι ενός γυρισμού που τον λένε θάνατο. Όνειρα και

7. Χειρόγραφο Σελ. 41, ό.π., σελ. 10.

8. Ιωάννης Τσάτσου, *Ο αδερφός μου Γιώργος Σεφέρης*, Εστία, Αθήνα 1973.

9. Τσάτσου, ό.π., σελ. 172.

10. Τσάτσου, ό.π., σελ. 176.

11. Τσάτσου, ό.π., σελ. 177-78.

ψευτιές".¹²

Ωστόσο, όντας στο Παρίσι, δεν ήξερε ακόμα όλο το μέγεθος της τραγωδίας. Όταν το μαθαίνει, στις 2 του Νοέμβρη, βουλιάζει σε μια κρίση συνείδησης και απόγνωσης.

"... Αδερφούλα, σήμερα ήρθε το γράμμα σου και με βύθισε στην αλήθεια... Η Σμύρνη, η Ελλάδα, οι προδοσίες, τα μαχαιρώματα, οι ατίμωσες κι όλη η ντροπή και η καταφρόνια των πολιτισμένων, με ξεγύμνωσαν, πέταξαν από την ψυχή μου και το τελευταίο της φτιασίδι και την κοίταξα για πρώτη φορά την ψυχή μου... την είδα όπως ήτανε, γιατί μέτρησα, μέτρησα τη δύναμη του παραμικρού της νεύρου, σαν να είχα διαβήτη στα χέρια, κ' είπα πως δεν αξίζω τίποτα, και κυλίστηκα μέσα στο φθινόπωρο χωρίς νάβρω καμιάν απάντηση, κι ένιωσα, δυο δάχτυλα κοντά μου την ανυπαρξία. ... Κι άκουσα μέσα μου το τρομερό "γιατί", το λόγο που σου λεν όλα τα γκρεμνά σαν βρίσκεσαι στην άκρηά τους, λες και βοΐζουν τ' αυτιά σου από τ' αψήλος..."¹³

Ένα μήνα αργότερα αισθάνεται βουλιαγμένος στην αδράνεια, ψυχικά άδειος και σύγχρονα κατεχόμενος από το αίσθημα μιας ανεπανόρθωτης απώλειας:

"... Δεν έχω θάρρος για τίποτα, για τίποτα· κατάντησα στεκάμενο νερό... Είμαι αλήθεια λοιπόν πως όλα συντελεστήκανε κι αποτελειωθήκανε αγιάτρευτα ολωσδιόλου αγιάτρευτα... Μας τα πήραν όλα. Πριν τουλάχιστο είχαμε μια γωνιά, μια θάλασσα, ένα σπίτι..."¹⁴

Η κατάθλιψη αυτή τον οδηγεί σε μια αίσθηση απόλυτης ερήμωσης και νέκρωσης:

"... Η ζωή μου, μου κάνει την εντύπωση μιας Σαχάρας που θάταν παγωμένη...", γράφει στις 28 του Δεκέμβρη του 1922".¹⁵

Από δω και πέρα η μικρασιατική καταστροφή δεν αναφέρεται στα γράμματα προς την αδερφή του. Δεν αναφέρεται ούτε ο πόλεμος, παρά το γεγονός ότι οι καταστροφές που προκάλεσε και τα εκατομμύρια των νεκρών και των σακάτηδων είχαν ξυπνήσει τις συνειδήσεις των λαών και το αντιπολεμικό πνεύμα διαπερνούσε την ευρωπαϊκή και νεοελληνική λογοτεχνία.¹⁶ Την άνοιξη του 1923 συναντά την κοπέλα που θ' αγαπήσει με όλη την ψυχή του, το "ρόδο της μοίρας" του *Ερωτικού Λόγου*,¹⁶ και βυθίζεται ολόκληρος στη μεγαλύτερη από τις αισθηματικές του κρί-

12. Τσάτσου, ό.π., σελ. 178.

13. Τσάτσου, ό.π., σελ. 182.

14. Τσάτσου, ό.π., σελ. 202-203.

15. Τσάτσου, ό.π., σελ. 212.

16. Θυμίζω τα έργα, *Φωτιά*, του Henri Barbusse, *Τίποτα νεώτερο από το δυτικό μέτωπο*, του Erich - Maria Remarque, *Οι άνθρωποι στον πόλεμο*, του Andrea Litzko, *Ο καλός στρατιώτης Σβέικ*, του Γιαροσλάβ Χάσεκ, *Σταγόνες στο μέτωπο*, του Κομπ Χάμφρεϊ, *Les croix de bois*, του Roland Dorgeles, *Vie des Martyrs*, του Georges Duhamel, *Prélude à Verdum* και *Verdum* του Jules Romains, *Αποχαιρτισμός στα όπλα* του Ernest Hemingway, *Κόκκινες ιστορίες* και *Ζωή εν τάφω*, του Στράτη Μυρβήλη, *Σκλάβοι πολιορκημένοι* του Κώστα Βάρναλη, κ.ά.

σεις, που θα τις χαρακτηρίσει αργότερα "ιδιωτικής μορφής", ¹⁷ τον αδιέξοδο έρωτα. Παράλληλα βυθίζεται και στο πάθος της έκφρασης, ένα πάθος πιο δυνατό κι απ' τον έρωτα, ¹⁸ που κυριαρχεί για ένα διάστημα στην ψυχή του και στη σκέψη του, όπως μαρτυρά ο πρώτος τόμος των ημερολογιακών του σημειώσεων, που καλύπτει τα χρόνια 1925-1931.

Ο αδιέξοδος έρωτας μετουσιώθηκε αργότερα σε καλλιτεχνικό βίωμα και βρήκε την έκφρασή του στα ποιήματα της *Στροφής*, που γράφτηκαν από το 1924 ως το 1930, και ως ένα βαθμό στη *Στέρνα*, που γράφτηκε επίσης το 1930. ¹⁸ Στα ποιήματα αυτά, και σε άλλα που περιλαμβάνονται στο *Τετράδιο Γυμνασμάτων (1928-1937)*, πέρα από τις αισθηματικές αγωνίες "ιδιωτικής μορφής" και τις υπαρξιακές αγωνίες του έρωτα και του θανάτου, βρήκαν την έκφρασή τους τα αισθήματα διάλυσης, αποξένωσης, συναισθηματικής αποστέγνωσης, ψυχικής νέκρωσης κ.ά., που ήταν κοινά στη μεταπολεμική Ευρώπη και όχι άσχετα από τις συνέπειες του πολέμου.

Το ξεκλήρισμα της Ιωνίας το απαράδεκτο, που σαν γεγονός τον "επηρέασε περισσότερο από όλα τα άλλα" ¹⁹, όπως έχει πει ο ίδιος, μετουσιώθηκε κι αυτό σε καλλιτεχνικό βίωμα, ύστερα από μια αργή διαδικασία μεταβολών και κρυστάλλωσης στο χώρο της ψυχής, και από μιαν άλλη, εξίσου αργή διαδικασία μορφικών αναζητήσεων, ώσπου να βρει την έκφρασή του στο *Μυθιστόρημα*, ένα σύγχρονο, αποσπασματικό στην επιφάνεια και δραματικό στην ουσία του έπος, που ενώνει στο πολυσημικό βάθος του το σύγχρονο δράμα της μικρασιατικής καταστροφής με το διαχρονικό δράμα της ελληνικής ιστορίας και μ' αυτή την αιώνια υπαρξιακή περιπέτεια που αποτελεί το "πανάρχαιο δράμα" της ζωής.

Η "έξοδος" από το "θάλαμο" των "πνευματικών και αισθηματικών κρίσεων ιδιωτικής μορφής" και η σοβαρή ενασχόληση με τις ιστορικές εμπειρίες του ελληνισμού και με τις δραματικές αγωνίες του σύγχρονου ανθρώπου, που σημειώνεται στα ποιήματα αυτά, σημειώνεται και στον δεύτερο τόμο των ημερολογιακών του σημειώσεων, που καλύπτει τα χρόνια 1931-1934. Στα χρόνια αυτά, το ελληνικό έθνος έχει πια παραδεχτεί πως τα όνειρα της Μεγάλης Ιδέας έχουν συντριβεί οριστικά και αμετάκλητα και αγωνίζεται να ανασυγκροτηθεί, να επανακτήσει το παρελθόν του με άλλον τρόπο μέσα από το παρόν και με άλλο σκοπό, προκειμένου να βρει ένα καινούριο ιδανικό και μια καινούρια ιδεολογία. Τα χρόνια αυτά, επίσης, ο ευρωπαϊκός κόσμος κάτω απ' την επίδραση των συνεπειών του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, της Ρωσικής Επανάστασης και της οικονομικής κρίσης του 1929,

17. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμεις*, τόμ. Β', (1948-1971), Ίκαρος, Αθήνα, 1974, σελ. 355, Γιώργος Σεφέρης και Τίμος Μαλάνος, *Αλληλογραφία (1935-1963)*, επιμ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Ολκός, Αθήνα 1990, σελ. 238.

18. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Α'*, 16 Φεβρουαρίου 1925 - 17 Αυγούστου 1931, Ίκαρος, 1975, σελ. 72.

19. *Δοκίμεις*, ό.π., σελ. 355, ή Σεφέρης - Μαλάνος, *Αλληλογραφία*, ό.π., σελ. 238.

περνάει μια περίοδο ιδεολογικής και ηθικής κρίσης που έχει σαν βασικά χαρακτηριστικά της την παραδοχή της χρεοκοπίας των αξιών του ευρωπαϊκού πολιτισμού, την αναθεώρηση των ιδεών και των αρχών του για τον άνθρωπο και τη ζωή και την αναζήτηση νέων ιδανικών. Η αναζήτηση αυτή εκφράζεται πολύ παραστατικά σ' ένα από τα πέντε ποιήματα που έχουν τον τίτλο: *Ο κ. Στρατής Θαλασσινός περιγράφει έναν άνθρωπο*, γραμμένα τον Ιούνιο του 1932 στο Λονδίνο:

Μας έλεγαν θα νικήσετε όταν υποταχτείτε.

Υποταχτήκαμε και βρήκαμε τη στάχτη.

Μας έλεγαν θα νικήσετε όταν αγαπήσετε.

Αγαπήσαμε και βρήκαμε τη στάχτη.

Μας έλεγαν θα νικήσετε όταν εγκαταλείψετε τη ζωή σας.

Εγκαταλείψαμε τη ζωή μας και βρήκαμε τη στάχτη...

Βρήκαμε τη στάχτη. Μένει να ξαναβρούμε τη ζωή μας, τώρα που δεν έχουμε πια τίποτα. Φαντάζομαι, εκείνος που θα ξαναβρεί τη ζωή, έξω από τόσα χαρτιά, τόσα συναισθήματα, τόσες διαμάχες και τόσες διδασκαλίες, θα είναι κάποιος σαν εμάς, μόνο λιγάκι πιο σκληρός στη μνήμη. Εμείς, δεν μπορεί, θυμόμαστε ακόμη τι δώσαμε. Εκείνος θα θυμάται μονάχα τι κέρδισε από την κάθε του προσφορά.²⁰

Αν τα χρόνια 1931-1934 σηματοδύουν την απαρχή της ωρίμανσης της ιστορικής και κοινωνικής συνείδησης του Σεφέρη, τα χρόνια 1934-1940 σηματοδύουν την απαρχή της ωρίμανσης της πολιτικής του συνείδησης, που διαγράφεται καθαρά στο *Ημερολόγιο καταστρώματος, Α' (1937-1940)* και καταγράφεται στον τρίτο τόμο των ημερολογίων του, που καλύπτει την περίοδο αυτή. Στα κρίσιμα αυτά χρόνια, ο φασισμός απλώνεται στην Ευρώπη, ο εμφύλιος πόλεμος μαίνεται στην Ισπανία, η δημοκρατία ανατρέπεται στην Ελλάδα, ο πόλεμος, που θέριζε κιόλας την Ασία ξεσπάει και στην Ευρώπη, απλώνεται γοργά και παρασέρνει και την Ελλάδα στην αδυσώπητη δίνη του.

Όλα αυτά ο Σεφέρης τα παρακολουθεί από την ευαίσθητη θέση του διπλωματικού υπαλλήλου στο εξωτερικό και στην Αθήνα, ως το 1938,²¹ και από την ακόμα πιο σημαντική και ευαίσθητη θέση του Προϊσταμένου της Διευθύνσεως Εξωτερι-

20. Σεφέρης, *Ποιήματα*, ό.π., σελ. 120-121.

21. Ο Σεφέρης διορίστηκε ακόλουθος του Υπουργείου Εξωτερικών τον Ιανουάριο του 1926. Το Μάιο του 1931 τοποθετήθηκε ως υποπρόξενος και αργότερα ως διευθύνων στο Γενικό Προξενείο του Λονδίνου, όπου έμεινε ως τις αρχές του 1934. Το Μάιο του 1936 διορίστηκε πρόξενος στην Κοριτσά, όπου έμεινε ως το 1938. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, *Σχεδιάσμα χρονολογίας Γιώργου Σεφέρη (1873-1962)*, Αθήνα 1963.

κού Τύπου της Κυβέρνησης Μεταξά ύστερα.²² Έτσι, το Σεπτέμβριο του 1935, ο ποιητής του *Μυθιστορήματος* κάνει τον ακόλουθο διορατικό απολογισμό της γενιάς του:

"Γενιά θυσιασμένη. Γενιά που έχει τη νιότη της ακουμπισμένη σ' έναν πόλεμο. Που προσμένει έναν άλλο πόλεμο για την ώριμή της ηλικία. (Άνθρωποι της γενιάς αυτής που ανήκουν σ' ένα κράτος μικρό, όπως έγινε η Ελλάδα από το 1922). Γενιάς που κληρονόμησε από τον πρώτο πόλεμο μιαν άγνωστη πριν ανησυχία, το αίσθημα πως κάθε θεμέλιο, ως τα βαθύτερα της ψυχής και του πνεύματος, έχει φαγωθεί, έγινε σκόνη· πως όλα είναι έτοιμα να πέσουν σε λίγες στιγμές· που μπόρεσε ύστερα από χρόνια αγωνίας, ν' αρνηθεί αυτό το συγκλονισμό· που ξέρει πως δεν έχει περισσευσούμενες δυνάμεις για να ξεπεράσει αυτή την άρνηση, αυτή την άμυνα, για να φτάσει σε μια θέση – πως δεν έχει καιρό ως τον άλλο πόλεμο που έρχεται.

Γενιά του σκοταδιού γυρισμένη ολόκληρη προς τις σκοτεινές σφαίρες του ανθρώπου, που μόνες μπορούν να τις δώσουν την αίσθηση της ύπαρξης. Το φως σκοτώνει στην εποχή μας".²³

Ο πόλεμος, που ο Σεφέρης τον έβλεπε να έρχεται από το 1922, καθώς είδαμε, είχε κιόλας αρχίσει στην Ασία, με την ιαπωνική επίθεση στη Μαντζουρία το 1932, μολονότι συνεδρίαζε στην Ελβετία κάθε μέρα η Κοινωνία των Εθνών για να περιορίσει τους εξοπλισμούς και να τον αποφύγει, και απειλούσε αναπόδραστα την Ευρώπη. Σ' ένα άρθρο του, δημοσιευμένο τον Ιούλιο του 1932 στους "Νέους Προτοπόρους" ο Δημήτρης Γληνός έγραφε:

"... Ο π ό λ ε μ ο ς έ ρ χ ε τ α ι ! ". Ο πόλεμος ετοιμάζεται! Ο πόλεμος χτυπάει κιόλας την πόρτα κάθε σπιτιού και του πιο ειρηνικού κι απόμερου σπιτιού στην πόλη, στον κάμπο και στο βουνό, για να πάρει τον πατέρα και τ' αγόρια στο σφαγείο, για ν' αφήσει τη μάνα, τις αδελφές και τα μικρά παιδιά στην ορφάνεια, για

22. Η Διεύθυνση αυτή υπαγόταν στο Υφυπουργείο Τύπου και Πληροφοριών, με Υφυπουργό το Νικολαΐδη. Τον ψυχικό του διχασμό και την απηλία του για το καθεστώς της 4ης Αυγούστου διατυπώνει άμεσα στα ημερολόγιά του και έμμεσα στην ποίησή του. Στο *Χειρόγραφο Σεπτέμβρης '41*, που το έγραψε στην Πρετορία της Νότιας Αφρικής, καθώς λέει, "για να βάλει τάξη στη συνειδήσή του" (σελ. 61), ο Σεφέρης κάνει μερικά πολύ σημαντικές εξομολογήσεις για την πρακτική, την ηθική και την πνευματική στάση του απέναντι στα γεγονότα που έζησε: "Ανήκω στη γενιά του Διχασμού, αλλά δεν είμαι φανατικός", γράφει. "Έπειτα, η πολιτική, με τη στενή της έννοια, δε μ' απασχόλησε ποτέ, σαν σκοπός ζωής. Αργότερα, όταν μπήκα στο Υπουργείο και βρέθηκα εξαρτημένος από την πολιτική, πάλι δε μου πέρασε από το νου πως θα μπορούσα να γίνω ποτέ, σαν πολίτης, περισσότερο από ένας τίμιος οπαδός, και σαν υπηρέτης του κράτους περισσότερο από ένας ικανός βοηθός. Είχα άλλα ενδιαφέροντα, που τα τοποθετούσα ψηλότερα από τις πρόσκαιρες αυτές ασχολίες. [...] Η ανάρχη να υπηρετώ δύο κυρίες (την Τέχνη και την Πολιτεία) και η αποστραφή μου γενικά για την ερασιτεχνία με βασάνισαν αδιάκοπα. Κάποτε ήταν ένα μαρτύριο. Αλλά από μιαν ορισμένη στιγμή και πέρα, αφού τα μέσα να ζήσω τη ζωή που θα ήθελα, παραδέχτηκα πως ήταν καλύτερα έτσι, παρότι να κερδίζω το ψωμί μου είτε σαν δημοσιογράφος, είτε κάνοντας άλλες βιομηχανίες με την πένα μου. Εξάλλου, φαντάζομαι πως η συνειδήσή της πνευματικής υποδοτασής μου με βοήθησε να υπηρετήσω τον τόπο με μεγαλύτερη φροντίδα και γνώση της παραδόσής μας και του λαού μας [...]. Στην πολιτική μου ζωή ένιωσα, τις περισσότερες φορές, μεγάλη απηλία. Όμως ποτέ δεν έπαψα να δίνω, μ' όλη τη θέρη της καρδιάς μου, την πίστη μου στον ελληνισμό, που είναι η άλλη όψη του ανθρωπισμού μου, όπως τον έβλεπα τουλάχιστο ο χαλακτήρας μου και οι συμπαύσεις της ζωής μου." (σελ. 12-14).

23. Β. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, 16 Απρίλη 1934 - 14 Δεκέμβρη 1940, Ίκαρος, Αθήνα 1977, σελ. 28.

να τους φέρει κι αυτουνούς ακόμα το δηλητηριασμένο αέριο, το ασφυξιογόνο, που θα τους πνίξει μέσα στο σπίτι τους.

Ο πόλεμος έρχεται! Τον ετοιμάζουνε στα εργοστάσια, όπου χύνεται το ατσάλι, που θα φάει τα κορμιά, τον ετοιμάζουνε στα χημικά εργοστάσια, τον ετοιμάζουνε στα επιτελεία, τον ετοιμάζουνε στους στρατώνες, τον ετοιμάζουνε στα σχολεία, όπου δηλητηριάζουνε τα παιδιά με τα εθνικά μίσση και την εξύμνηση της πολεμικής αρετής.

Ο πόλεμος έρχεται! Γιατί ο καπιταλισμός δεν μπορεί να γλυτώσει αλλιώς από τη θανάσιμη αγωνία του. Ο καπιταλισμός δεν μπορεί να ζήσει χωρίς να τρώει αίμα και σάρκα ανθρώπινη είτε στο χαράκωμα, είτε στο εργοστάσιο μέσα.

Ο πόλεμος έρχεται! Γιατί η ρούσικη επανάσταση απολύτρωσε το ένα έκτο της γης και εκατόν πενήντα εκατομμύρια ανθρώπους από τα νύχια του καπιταλισμού. Και ο καπιταλισμός θέλει να ξαναπάρει τα θύματά του.

[...] Ε! λοιπόν ο πόλεμος αυτός δεν πρέπει να γίνει! Και είναι στο χέρι μας να μη γίνει. Είναι στο χέρι των μελλοθάνατων να βάλουνε κάτω τους μακελάρηδες. Αρκεί να μην αφήσουν να οδηγηθούν σαν πρόβατα στη σφαγή. Για να μη γίνει ο πόλεμος, πρέπει να τον χτυπήσουμε από τώρα. Να μην περιμένουμε πρώτα να μας πάνε στα χαρακώματα.

Για να μη γίνει πόλεμος πρέπει από τώρα να δώσουμε το σύνθημα του σπρωμού. [...] " Πόλεμος ενάντια στον πόλεμο!" [...] Να κινηθούμε από τώρα. Να παραλύσουμε τη φριχτή μηχανή του πολέμου, που θα ζυμώνει τα κορμιά μας με τη λάσπη".²⁴

Το σύνθημα " πόλεμος ενάντια στον πόλεμο " δονούσε την Ευρώπη στα χρόνια του μεσοπολέμου, αλλά ο πόλεμος απλωνόταν όπως το μελάνι σε στυλόχαρτο. Τον Οκτώβριο του 1935 εκδηλώνεται η ιταλική επίθεση κατά της Αιθιοπίας. Τον Ιούλιο του 1936 αρχίζει ο εμφύλιος πόλεμος της Ισπανίας. Το Μάρτιο του 1938, οι Γερμανοί καταλαμβάνουν την Αυστρία. Το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου υπογράφεται η Συνθήκη του Μονάχου. Τον άλλο μήνα οι Γερμανοί μπαίνουν στη Σουηδία και το Μάρτιο του 1939 καταλαμβάνουν ολόκληρη την Τσεχοσλοβακία. Τον Απρίλη του 1939 οι Ιταλοί καταλαμβάνουν την Αλβανία. Το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου οι Γερμανοί εισβάλλουν στην Πολωνία κι αρχίζει ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Όντας Προϊστάμενος της Διευθύνσεως Τύπου και Πληροφοριών, ο Σεφέρης παρακολουθεί βήμα προς βήμα τα γεγονότα και τα καταγράφει στο ημερολόγιό του. Με την επιστράτευση των Τσέχων, λόγω χάρη, το Σεπτέμβριο του 1938, σημειώνει:

"... Στο Πρακτορείο ως τις 5 το πρωί. Βαριές ώρες. Αισθανότανε κανείς, κα-

24. Βλ. *Νέοι Προκτοπάροι*, φυλ. 7-8, Ιούνιος - Ιούλιος 1932, ξαναδημοσιευμένο στο βιβλίο του Δημήτρη Γληνού. *Η τριλογία του πολέμου. Οι μονόλογοι του Ερημίτη της Σαντοκίνης*, Τα Νέα Βιβλία, Αθήνα 1945, σελ. 9-12.

θώς τα μηχανήματα δίνουν τις ειδήσεις, τον αψηλό πυρετό της Ευρώπης που από στιγμή σε στιγμή ετοιμαζόταν να παραδοθεί στον πόλεμο. Μέσα στη νύχτα ήταν η μοίρα που έπαιζε στα ζάρια την υπόσταση εκατομμυρίων ανθρώπων και τα λίγα πράγματα που πιστέψαμε και τους δώσαμε τη ζωή μας".²⁵

Η Συμφωνία του Μονάχου δεν τον ξεγελάει καθόλου και την άλλη μέρα, στις 30 Σεπτεμβρίου του 1938, γράφει:

"Χτες τη νύχτα "ανακοινωθέν" των Τεσσάρων στο Μόναχο. Σήμερα αγγλο-γερμανικό ανακοινωθέν μη προσφυγής σε πόλεμο. Η Ευρώπη, αυτό που εμείς, έτσι που ανατραφήκαμε, λέγαμε Ευρώπη, αν δεν ξεψύχησε, είναι έτοιμη να ξεψυχήσει. Μαζί μ' αυτό ένα μεγάλο μέρος της ζωής μας τελειώνει".²⁶

Όταν οι Γερμανοί εισβάλλουν στην Πολωνία, την 1η Σεπτεμβρίου 1939, ο Σεφέρης καταλαβαίνει πως άρχισε ο πόλεμος που είχε προβλέψει:

"Την αυγή ο πόλεμος άρχισε στα γερμανοπολωνικά σύνορα [...] Ο Μεγάλος Πόλεμος συνεχίζεται. Ποιός από μας σήμερα καταλαβαίνει τί σημαίνουν τα γεγονότα αυτά;"²⁷

Καθώς απλώνεται ο πόλεμος στην Ευρώπη, κάποια προετοιμασία του κοινού για ενδεχόμενους βομβαρδισμούς άρχισε να γίνεται και στην Ελλάδα. Στις 26 Ιανουαρίου του 1940, ο Σεφέρης γράφει:

"Χτες μάθημα αντιαεροπορικής αμύνης στο Υπουργείο. Ο ομιλητής παραβάλλει τα συμπτώματα του υπερίτη με τα συμπτώματα της λέπρας. Λαμπρά: ο υπερίτης είναι ένα είδος βροχής λέπρας. Μόνο θάπρεπε να συλλογιστεί κανείς πως η ανθρωπότητα που γεννά τέτοια ευρήματα, δεν μπορεί να μη μοιάζει με τα ευρήματά της, να έχει ψυχή λεπρή".²⁸

Λίγους μήνες αργότερα, στις 20 Μαΐου του 1940, ξαναγυρίζει στο ίδιο θέμα:

"Νεύρα τεντωμένα περιμένοντας μικρές λεπτομέρειες ενός γεγονότος που κανείς δεν καταλαβαίνει. Ένα ξέρουμε μονάχα: πως ο πόλεμος γίνεται και πως ο θάνατος, που τόσα χρόνια κοιμότανε στο πλευρό μας παραμιλώντας, ξύπνησε, πήρε ένα σιδερένιο σφυρί και κοπανάει κόκκαλα και σάρκες σωριασμένες πνιχτά σ' έναν ελάχιστο χώρο. Ο δίκαιος πληρώνει μαζί με τον άδικο και δεν ξέρεις καλά-καλά ποιο είναι το έπαθλο του αγώνα".²⁹

Από τέτοια πικρόχολα αισθήματα για τον πόλεμο είναι διαποτισμένο και το ποιητικό ημερολόγιο που κρατούσε ο Σεφέρης αυτή την εποχή, το *Ημερολόγιο καταστροφώματος*, Α', που περιλαμβάνει ποιήματα που γράφτηκαν στα χρόνια 1937 - 1940. Η υπαρξιακή αγωνία της φθοράς και του θανάτου βαραίνει αρκετά σ' αυτή τη συλλογή, αλλά εκείνο που κυριαρχεί είναι η πιο άμεση αγωνία του πολέμου που

25. *Μέρες Γ'ό.π.*, σελ. 103.

26. *Μέρες Γ'ό.π.*, σελ. 105.

27. *Μέρες Γ'ό.π.*, σελ. 130-131.

28. *Μέρες Γ'ό.π.*, σελ. 164.

29. *Μέρες Γ'ό.π.*, σελ. 195.

απλωνόταν αδυσώπητος στην Ευρώπη και στον κόσμο ολόκληρο, και κυρίως η καταθλιπτική αναμονή του μέσα σ' έναν κόσμο, που ο Σεφέρης τον βλέπει και τον περιγράφει χωμένο μέσα στο λαγούμι του φόβου, πνευματικά χαινωμένο και συναισθηματικά νεκρωμένο, τσακισμένο ψυχικά και ανίκανο να αντιδράσει στις δυνάμεις της καταστροφής.

Στο ποίημα *Ο δικός μας ήλιος*, γραμμένο ανάμεσα στο 1937 και στο 1938, περιέχονται ωμές εικόνες φρίκης που μοιάζουν να είναι συνθεμένες από κινηματογραφικά ντοκιμαντέρ ή δημοσιογραφικά ρεπορτάζ του ισπανικού εμφυλίου πολέμου, που βρισκόταν τον καιρό αυτό στο αποκορύφωμά του:

*Ο ήλιος αυτός ήταν δικός μου και δικός σου: τον μοιραστήκαμε
ποιός υποφέρει πίσω από το χρυσαφί μεταξωτό ποιός
πεθαίνει;*

*Μια γυναίκα φώναζε χτυπώντας το στεγνό στήθος της: "Δειλοί
μου πήραν τα παιδιά μου και τα κομμάτιασαν, σεις τα
σκοτώσατε*

*κοιτάζοντας με παράξενες εκφράσεις το βράδυ τις
πιγολαμπίδες*

αφηρημένοι μέσα σε μια τυφλή συλλογή".

*Το αίμα στέγνωσε πάνω στο χέρι που το πρασίνιζε ένα
δέντρο*

*ένας πολεμιστής κοιμότανε σφίγγοντας τη λόγχη που του
φώτιζε το πλευρό.*

*Ήταν δικός μας ο ήλιος, δε βλέπαμε τίποτε πίσω από
χρυσά κεντίδια*

*αργότερα ήρθαν οι μαντατοφόροι λαχανιασμένοι βρώμικοι
τραυλίζοντας συλλαβές ακατανόητες*

είκοσι μερόνυχτα πάνω στη στέρφα γης και μόνο αγκάθια

*είκοσι μερόνυχτα νιώθοντας ματωμένες τις κοιλιές των αλόγων
κι ούτε στιγμή να σταματήσουν να πιουν το νερό*

της βροχής.

*Είπες να ξεκουραστούν πρώτα κι έπειτα να μιλήσουν, σε
είχε θαμπώσει το φως.*

*Ξεψύχησαν λέγοντας: "Δεν έχουμε καιρό" αγγίζοντας
κάτι αχτίδες·*

ξεχνούσες πως κανείς δεν ξεκουράζεται.

Ούρλιαξε μια γυναίκα: "Δειλοί" σαν το σκυλί τη νύχτα
 Θα ήταν ωραία κάποτε σαν εσένα
 με στόμα υγρό, τις φλέβες ζωντανές κάτω απ' το δέρμα
 με την αγάπη.

Ο ήλιος αυτός ήταν δικός μας· τον κράτησες ολόκληρο
 δε θέλησες να μ' ακολουθήσεις
 κι έμαθα τότε αυτά τα πράγματα πίσω από το χρυσάφι
 και το μετάξι·
 δεν έχουμε καιρό. Σωστά μιλήσαν οι μαντατοφόροι.³⁰

Δεν είχανε καιρό. Σωστά μιλήσαν οι μαντατοφόροι. Η ζωή είχε θαμπώσει τον κόσμο και δεν έβλεπε πίσω απ' το φως της, πίσω από τα χρυσαφιά κεντίδια ενός απατηλού πολιτισμού, πως ετοιμαζόταν ο πόλεμος, πως ο πόλεμος είχε κιόλας αρχίσει και ήταν μια φριχτή πραγματικότητα που πλησίαζε γοργά και αδυσώπητα και μόλις προφταίνανε να κάνουν κάτι να τον σταματήσουν ή να τον αντιμετωπίσουν. Οι σκισμένες σάρκες και το αίμα και τα ουρλιαχτά των γυναικών που τους σκοτώναν τα παιδιά τους, που έβλεπε ο ποιητής μέσα απ' τις εικόνες και τα ανακοινωθέντα του πολέμου που μαίνονταν στην Ισπανία έσκισαν τα χρυσαφιά παραπετάσματα των "ανθρωπιστικών" αρχών του ευρωπαϊκού πολιτισμού και έδειξαν το πραγματικό πρόσωπο μιας ανθρωπότητας που έμοιαζε με τα έργα της, όπως είπε αλλού, μιας ανθρωπότητας με "ψυχή λεπρή".

Από την εναγώνια αναμονή του πολέμου πηγάζει και *Η τελευταία μέρα*, ένα ποίημα γεμάτο υπαινιγμούς που εκφράζουν τις αμφιβολίες του ποιητή, για το αν απόμεινε στη γονατισμένη Ελλάδα της δικτατορίας, ή στην τρομοκρατημένη από το φασισμό Ευρώπη, κανένας που θυμόταν πώς πεθαίνει ένας άντρας, για να προστατέψει τον τόπο του και τα παιδιά του· υπαινιγμούς που εκφράζουν τους φόβους του για την ερχόμενη σκλαβιά· και μιαν αδιόρατη ελπίδα για αντίσταση:

Ήταν η μέρα συννεφιασμένη. Κανείς δεν αποφάσιζε
 φυσούσε ένας αγέρας αλαφρύς: "Δεν είναι γρήγος είναι
 σιρόκος" είπε κάποιος.

Κάτι λιγνά κυπαρίσσια καρφωμένα στην πλαγιά κι η
 θάλασσα

γκρίζα με λίμνες φωτεινές, πιο πέρα.

Οι στρατιώτες παρουσίαζαν όπλα σαν άρχισε να ψιχαλίζει.

"Δεν είναι γρήγος είναι σιρόκος" η μόνη απόφαση που ακούστηκε.

Κι όμως το ξέραμε πως την άλλη αυγή δε θα μας έμενε
τίποτε πια, μήτε η γυναίκα πίνοντας πλάι μας τον ύπνο
μήτε η ανάμνηση πως ήμασταν κάποτε άντρες,
τίποτε πια την άλλη αυγή.

"Αυτός ο αγέρας φέρνει στο νου την άνοιξη" έλεγε η
φίλη
περπατώντας στο πλευρό μου κοιτάζοντας μακριά"
την άνοιξη
που έπεσε ξαφνικά το χειμώνα κοντά στην κλειστή
θάλασσα.
Τόσο απροσδόκητα. Πέρασαν τόσα χρόνια. Πώς θα
πεθάνουμε;"

Ένα νεκρώσιμο εμβατήριο τριγύριζε μες στην ψιλή βροχή.
Πώς πεθαίνει ένας άντρας; Παράξενο κανένας δεν το
συλλογίστηκε.

Κι όσοι το σκέφτηκαν ήταν σαν ανάμνηση από παλιά
χρονικά
της εποχής των Σταυροφόρων ή της εν - Σαλαμίни
ναυμαχίας.

Κι όμως ο θάνατος είναι κάτι που γίνεται· πώς πεθαίνει
ένας άντρας;

Κι όμως κερδίζει κανείς το θάνατό του, το δικό του
θάνατο, που δεν ανήκει σε κανέναν άλλο
και τούτο το παιχνίδι είναι η ζωή.

Χαμήλωνε το φως πάνω από τη συννεφιασμένη μέρα,
κανείς δεν αποφάσιζε.

Την άλλη αυγή δε θα μας έμενε τίποτε· όλα
παραδωμένα· μήτε τα χέρια μας·

κι οι γυναίκες μας ξενοδολεύοντας στα κεφαλόβρυσια και
τα παιδιά μας
στα λατομεία.

Η φίλη μου τραγουδούσε περπατώντας στο πλευρό μου
ένα τραγούδι σακατεμένο:

"την άνοιξη, το καλοκαίρι, ραγιαδες..."

θυμότανε κανείς γέροντες δασκάλους που μας άφησαν
ορφανούς.

Ένα ζευγάρι πέρασε κουβεντιάζοντας:

*"Βαρέθηκα το δειλινό, πάμε στο σπίτι μας πάμε στο
σπίτι μας ν' ανάψουμε το φως".³¹*

Το ποίημα γράφτηκε το Φεβρουάριο του 1939, λίγους μήνες μετά τη Συμφωνία του Μονάχου, λίγο πριν από την κατάληψη της Τσεχοσλοβακίας. Έχοντας αυτά, και όσα άλλα ακολούθησαν υπόψη, καταλαβαίνει κανείς πόσο κυριολεκτούσε ο ποιητής όταν έγραφε πως "η στιγμή της δημιουργίας συνδέεται με την κάθε στιγμή της ζωής".³²

Η στιγμή της ζωής, τις μέρες που γράφτηκε το ποίημα, οριζόταν από την αβεβαιότητα: θα γίνει ή δεν θα γίνει παγκόσμιος πόλεμος; θα μπει στο μακάβριο χορό του και η Ελλάδα ή δεν θα μπει; τι αγέρας φυσάει, "γρέγος" ή "σιρόκος"; πόλεμος ή ειρήνη; Με τη Συμφωνία του Μονάχου ακούστηκε η απόφαση πως φυσάει "σιρόκος" και πόλεμος δεν θα γίνει, κι ας είχε κιόλας αρχίσει να ψιχαλίζει τον κόσμο. Τούτη την απόφαση θέλουν πολλοί να την πιστέψουν, μα ο ποιητής, που είναι και Διευθυντής Τύπου και Πληροφοριών, και που έχει ιστορική μνήμη και την εμπειρία μιας εθνικής καταστροφής κι ενός άλλου παγκόσμιου μακελιού, βλέπει πολύ διαφορετικά τα σημάδια των καιρών κι αισθάνεται πως φυσάει "γρέγος" και πως ο πόλεμος έρχεται κι είναι μάλιστα τόσο κοντά, που ακούει κιόλας τα νεκρώσιμα εμβατήρια, ενώ οι στρατιώτες παρουσιάζουν όπλα. Ζώντας μέσα στο πρόσφατο πνεύμα του Μονάχου, το γεμάτο ψευδαίσθηση και ηττοπάθεια· και μέσα στο κλίμα φοβίας και απόκρυψης της αλήθειας, που καλλιεργούσε η δικτατορία, έβλεπε, μαζί με όλη την Ευρώπη, και την πατρίδα του γονατισμένη, ανίκανη να αντιδράσει και παραδομένη στη μοίρα της. Μαύρα προαισθήματα τον βασανίζουν, κι ερωτήματα γεμάτα αγωνία: "πώς θα πεθάνουμε;" - "πώς πεθαίνει ένας άνδρας;". Κοιτάζει γύρω του και δεν βλέπει να το συλλογίστηκε κανένας, εκτός από λίγους που είχαν ιστορική συνείδηση και ανακαλούσαν στη μνήμη τους παλιά ηρωικά γεγονότα. Κι όμως, από το πώς πεθαίνει κανείς εξαρτιέται το πώς ζει. Κερδίζοντας κανείς το θάνατό του, δηλαδή, πεθαίνοντας σαν άντρας, ηρωικά, κερδίζει τη ζωή του. Ωστόσο, η συννεφιά βάραινε ακόμα περισσότερο, η θύελλα του πολέμου πλησίαζε, και κανείς δεν αποφάσιζε ούτε για το ότι φυσάει ο αγέρας του πολέμου, ούτε για το πώς πεθαίνει ένας άντρας. Και τότε ο ποιητής οραματίζεται την κατοχή, που την υπαινίσσεται και την παρασταίνει με διαχρονικές αναφορές στην Ιλιάδα (Ζ457), όπου ο Έκτορας προεικάζει την τύχη της Ανδρομάχης, όταν θα γίνει σκλάβη και θα κουβαλάει νερό από τα κεφαλόβρυσσα του Άργους³³ και στο Θουκυδίδη (Ζ 87), όπου περιγράφει πώς μεταχειρίστηκαν οι Συρακούσιοι τους Αθηναίους αιχμαλώτους

31. Ποιήματα ό.π., σελ. 161-162.

32. Μέρες Γ' ό.π., σελ. 13.

33. Βλ. σημείωση του ποιητή, Ποιήματα ό.π., σελ. 327.

πολέμου, βάζοντάς τους σε καταναγκαστικά έργα στα λατομεία³⁴. Αλλά αφήνει κι αυτή τη νότα ελπίδας για αντίσταση, που την υπαινίσσεται με την αναφορά στο σακατεμένο δημοτικό τραγούδι:

*Ακόμη τούτ' η άνοιξη - ραγιάδες, ραγιάδες,
τούτο το καλοκαίρι, -καημένη Ρούμελη,
όσο να 'ρθεί ο Μόσκοβος, - ραγιάδες, ραγιάδες,
να φέρει το σεφέρι, Μοριά και Ρούμελη³⁵,*

που θύμιζε την άλλη μεγάλη σκλαβιά και τους γέροντες δασκάλους εκείνων των χρόνων, που δίδαξαν πώς πεθαίνει κανείς σαν άντρας, και πώς έτσι κερδίζει την ελευθερία του.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν επαλήθευσαν όλα τα προαισθήματα του ποιητή, εκτός από ένα: Στον τόπο του, και στον κόσμο όλο, υπήρχαν πλήθος άντρες και γυναίκες, που ήξεραν να πεθάνουν σαν ανυπόταχτοι άνθρωποι, και πεθαίνοντας έτσι να κερδίσουν τη ζωή τους.

Το Σεπτέμβριο του 1939 οι Γερμανοί εισβάλλουν στην Πολωνία κι αρχίζει ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Ο μηχανοκίνητος χείμαρρος των ναζιδων τσακίζει την απελπισμένη αντίσταση των Πολωνών, σκορπάει στους κυβερνητικούς κύκλους των χωρών της Ευρώπης και παραλύει τη θέληση των λαών για αντίσταση. Λίγους μήνες αργότερα, ο Σεφέρης δημοσιεύει το ποίημα *Η απόφαση της λησμονιάς*.³⁶

*Στάσου διαβάτη μπροστά στην ήσυχη λίμνη·
η σκουρή θάλασσα και τα βασανισμένα καράβια
οι δρόμοι που τυλίγαν βουνά και γεννούσαν άστρα
όλα τελειώνουν εδώ στην πλατιά επιφάνεια.*

*Τώρα μπορείς να κοιτάξεις με γαλήνη τους κύκνους
δες τους, είναι κατάσπροι σαν τον ύπνο της νύχτας
χωρίς να αγγίζουν πουθενά γλιστρούν σ' ένα λιγνό λεπίδι
που τους υψώνει ελάχιστα πάνω από τα νερά.*

34. Βλ. σημείωση του ποιητή, *Ποιήματα* ό.π., σελ. 327.

35. Στο περ. *Τα Νέα Γράμματα*, Χρ. Ε', Ιουλ. - Δεκ. 1939, σελ. 221-228.

36. Στο περ. *Τα Νέα Γράμματα*, Χρ. Ε', Ιουλ. - Δεκ. 1939, σελ. 221-228.

Σου μοιάζουν ξένη, τα ήσυχια φτερά και τα καταλαβαίνεις
ενώ σε κοιτάζουν μαρμαρωμένα τα μάτια των λιονταριών
και το φύλλο του δέντρου μένει άγραφο στα επουράνια
και το κοντύλι τρύπησε τον τοίχο της φυλακής.

Κι όμως δεν ήταν άλλα τα πουλιά που σφάξαν τις χωριατοπούλες
το αίμα κοκκίνιζε το γάλα πάνω στις πλάκες του δρόμου
και τ' άλογά τους αθόρυβα σαν το λιωμένο μολύβι
ρίχναν αβίαστα σχήματα μέσα στις γούρνες.

Κι έσφιγγε η νύχτα ολοένα τον κυρτό λαιμό τους
που δεν τραγουδούσε γιατί δεν ήταν τρόπος να πεθάνει
αλλά χτυπούσε θερίζοντας τα κόκκαλα των ανθρώπων
τυφλά. Και δρόσιζαν τα φτερά τους στη φρίκη.
Κι αυτά που γίνονταν είχαν την ίδια γαλήνη με τούτα που βλέπεις
είχαν την ίδια γαλήνη, γιατί δεν περίσσευε στην ψυχή να συλλογιστούμε
εκτός απ' τη δύναμη να χαράξουμε λίγα σημάδια στις πέτρες
που άγγιξαν τώρα πια το βυθό κάτω απ' τη μνήμη.

Μαζί τους κι εμείς μακριά πολύ μακριά, στάσων διαβάτη
μπροστά στην ήσυχη λίμνη με τους άσπιδους κύκλους
που ταξιδεύουν σαν άσπρα κουρέλια μέσα στο νου σου
και σε ξυπνάνε σε πράγματα που έζησες και που δε θυμάσαι.

Μήτε θυμάσαι διαβάζοντας τα ψηφιά μας πάνω στις πέτρες·
ωστόσο μένεις εκστατικός μαζί με τ' αρνιά σου
που μεγαλώνουν το σώμα σου με το μαλλί τους
τώρα που νιώθεις στις φλέβες σου μια βοή θυσίας.³⁷

Σ' αυτή την ατμόσφαιρα εφιαλτικού ονείρου που ξετυλίγουν μπροστά μας οι
γριφικές αυτές εικόνες αισθανόμαστε βέβαια τη φρίκη του πολέμου, αλλά δεν μπο-
ρούμε να προχωρήσουμε περισσότερο αν δεν αποκρυπτογραφήσουμε το συμβολι-
σμό τους. Μια πειστική πρόταση έκανε η Νόρα Αναγνωστάκη συνδέοντας τις εικό-
νες αυτές με τις εμπειρίες του πολέμου και της κατοχής και δίνοντας στο ποίημα τις
διαστάσεις ενός προφητικού οράματος³⁸.

37. Ποιήματα, ό.π., σελ. 183-84.

38. Βλ. Για τον Σεφέρη. Τιμητικό αφιέρωμα στα τριάντα χρόνια της Στροφής, Αθήνα 1977, Νόρα Αναγνω-
στάκη, Ο Σεφέρης της μνήμης και της λησμονιάς στο Ημερολόγιο Καταστροφικού, α', σελ. 231-42.

Σύμφωνα μ' αυτήν, η ήσυχη λίμνη "έχει καταποντίσει μέσα στο βυθό της κάθε κίνηση αληθινής ζωής" και είναι ένα "τοπίο θανάτου". Οι κύκνοι, "τα ηγεμονικά πουλιά, τ' αγγελικά και τα μαύρα", έρχονται "απ' τη βαθειά καταχνιά της βόρειας μυθολογίας", και είναι οι "Άρειοι" του Χίτλερ, που "σκόρπιζαν το θάνατο" στο Άουσβιτς, στην Πολωνία, στην Αθήνα". Τα "μαρμαρωμένα μάτια των λιονταριών", είναι "τα μάτια και των πιο γενναιοκάρδων, που πέτρωσαν απ' τον τρόμο και τη φρίκη". Το "φύλλο του δέντρου" που "μένει άγραφο στα επουράνια", είναι "η άδεια θέση της δροσερής ελπίδας που φυτρώνει κάθε άνοιξη με τα φύλλα στο γαλάζιο. "Το κοντύλι", που "τρύπησε τον τοίχο της φυλακής" είναι "η δύναμη του λόγου της ελεύθερης ψυχής που περνούσε τους συμπαγείς τοίχους της σκλαβιάς". Ο ίδιος ελεύθερος λόγος είναι και τα "σημάδια στις πέτρες" που "άγγιξαν τώρα πια το βυθό κάτω απ' τη μνήμη". Οι άσπιλοι κύκνοι "που ταξιδεύουν σαν άσπρα κουρέλια μέσα στο νου" και "ξυπνάνε" το διαβάτη "σε πράγματα που έζησε και που δε θυμάται", όπως δεν θα τα θυμάται και όταν τα διαβάξει "πάνω στις πέτρες", σημαίνουν πως "η μνήμη των ραγιαδών έπρεπε να δει τον κίνδυνο ολόκληρο, όπως τον είχε ζήσει, κι όχι ν' αφήνει να ταξιδεύουν τα κουρέλια στον αποναρκωμένο νου" τους. Η εικόνα του διαβάτη που "μένει εκστατικός μαζί με τ' αρνιά" του "που μεγαλώνουν το σώμα" του "με το μαλλί τους" την ώρα "που νιώθει στις φλέβες" του "μια βοή θυσίας", σημαίνει τον απλό λαό που, αφού έχασε την ιστορική του μνήμη, "το μόνο που" του "έμεινε είναι το ένστιχτο του ζώου, του αθώου αμνού που έγινε ένα με το σώμα" του, "σαν να μην" ήταν "ποτέ παρά λαός ποιμένων και προβάτων, και μόνο αυτό το ένστιχτο" τον "προειδοποιεί θολά για τη θυσία" για την οποία τον ετοιμάζουν".

Στην ερμηνεία αυτή, που τη βρίσκω πειστική στα βασικά σημεία της, έχω να προσθέσω μερικές παρατηρήσεις για σημεία που χρειάζονται συμπλήρωση, ή για σημεία που δεν με πείθουν.

Ο τίτλος "Η απόφαση της λησμονιάς", λόγου χάρη, που για τη Νόρα Αναγνωστάκη είναι "το πιο σκοτεινό σημείο του ποιήματος", γίνεται το πιο φωτεινό αν τον συνδέσουμε, όχι με τον λησμονημένο βασιλιά της Ασίνης, στον οποίο δεν παραπέμπει ο ποιητής, αλλά με την ιστορική εμπειρία του *Μυθιστορήματος*, στην οποία παραπέμπει, βάζοντας ως μόντο ένα πολύ ενδεικτικό, θα έλεγα αποκαλυπτικό στίχο απ' αυτό το έργο:

*Μέσα σε τούτα τα χωριά τ' αποδεκατισμένα
πάνω σ' αυτό τον κάβο, ξέσκεπο στο νοτιά*

39. Βλ. *Μυθιστόρημα Ζ'*, Ποιήματα, ό.π., σελ. 51.

40. Σαν ομαδικός χαρακτήρας, ο διαβάτης του ποιήματος έχει τα χαρακτηριστικά του σφεριμακού Ελπίνορα. Είναι ανίδεος, άκακος και άβουλος, και γι αυτό ένας φορέας του κακού (του επερχόμενου πολέμου) "που έχει αλλού την πηγή του". Βλ. Γιώργος Σεφέρης, "Ένα γράμμα για την Κίχλη", περ. *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, Δ', Ιούλιος - Αύγουστος 1955, σελ. 502-503, και *Δοκίμίες*, τόμ. Β', ό.π., σελ. 38-41.

με τη βουνοσειρά μπροστά μας που σε κρύβει,

ποιος θα μας λογαριάσει την απόφαση της λησμονιάς;

Αυτό μαρτυρεί την πρόθεση του ποιητή, να συνδέσει την εφιαλτική πραγματικότητα που εκφράζει σε τούτο το ποίημα με τις εφιαλτικές πραγματικότητες που αποφάσισαν, δυστυχώς, να λησμονήσουν οι άνθρωποι του *Μυθιστορήματος*, δηλαδή, οι άνθρωποι που έζησαν την εμπειρία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και της Μικρασιατικής Καταστροφής. Έτσι καταλαβαίνουμε καλύτερα και την ταυτότητα του διαβάτη, και το είδος της ιστορικής μνήμης που έχασε. Γιατί ο ποιητής είναι σαφής: αυτοί οι άσπιλοι κύκνοι "που ταξιδεύουν σαν άσπρα κουρέλια μέσα στο νου" του απλού ανθρώπου, που συμβολίζει ο διαβάτης, τον "ξυπνάνε σε πράγματα που έζησε και που δε θυμάται", και όχι σε πράγματα που διάβασε. Κι αυτά που έζησε και που δε θυμάται, γιατί αποφάσισε να τα λησμονήσει, είναι τα τραγικά βιώματα του πρόσφατου παγκόσμιου πολέμου, και της ακόμα πιο πρόσφατης εθνικής καταστροφής. Και δε θυμάται αυτά που έζησε ούτε όταν διαβάσει τις πέτρες που χάραξαν αυτοί που μιλούν με την παράξενη φωνή του που βγαίνει μέσ' απ' το βυθό της απόκοσμης αυτής λίμνης, τις γραπτές, δηλαδή, μαρτυρίες εκείνης της τραγωδίας. Έτσι τα παθήματα δεν έγιναν μαθήματα στον απλό άνθρωπο και βρίσκεται μπροστά σ' έναν άλλο πόλεμο, που έχει κι όλες αρχίσει κι απειλεί να τον αρπάξει στην αδυσώπητη δίνη του, ανύποπτος κι εκστατικός, σαν το αρνί που το πάνε στη σφαγή, νιώθοντας από ένστικτο μέσα στο αίμα του τη βοή μιας θυσίας.

Οι "κάτασπροι κύκνοι", που ξαφνικά μεταμορφώνονται σε δρεπάνια που θερίζουν τις σάρκες και τα κόκκαλα των ανθρώπων δροσιζοντας τα φτερά τους στη φρίκη, μπορεί να είναι οι περήφανοι Άρειοι του Χίτλερ, που κατάσφαζαν τυφλά τον κόσμο στα χρόνια του πολέμου και χαίρονταν τη φρίκη των πράξεών τους, αλλά δεν είναι μόνο αυτοί, αφού ταξιδεύουν σαν άσπρα κουρέλια στο νου του διαβάτη. Τέτοιοι αγγελικοί και μαύροι κύκνοι υπήρχαν και στον προηγούμενο πόλεμο και υπάρχουν σε κάθε πόλεμο. Κάτι περισσότερο: σε κάποια τους χαρακτηριστικά, οι κύκνοι αυτοί μοιάζουν με κάθε άνθρωπο: - "σου μοιάζουν ξένη, τα ήσυχα φτερά και τα καταλαβαίνεις", λέει ο ποιητής, - αφού από απλούς ανθρώπους γίνονταν και γίνονται πάντα και τα θύματα και οι θύτες. Η αναγνώριση της ταυτότητας των κύκνων μάς διαφωτίζει, νομίζω, κι αυτή την εικόνα της νύχτας που έσφιγγε ολοένα τον κυρτό λαϊμό των κύκνων. Συμβολίζει το σύστημα του φασισμού τότε, ή κάθε σύστημα σε κάθε εποχή, που μεταμορφώνει τους ανθρώπους σε δρεπάνια του θανάτου.

Ακολουθώντας τις παραπάνω υποθέσεις, θα μπορούσαμε λογικά να καταλήξουμε και σε μια άλλη: Αυτό το "τοπίο θανάτου", "η λίμνη που είχε καταποντίσει στο βυθό της κάθε κίνηση αληθινής ζωής: ό,τι αντιστέκεται στο λίκνασμα που είναι θάνατος", κάθε σημάδι ιστορικής μνήμης, μπορεί ν' αποτελεί το φριχτό όραμα μιας χώρας υποταγμένης στο φασισμό, όπως ήταν η Γερμανία και άλλες ευρωπαϊκές χώ-

ρες της εποχής εκείνης, ανάμεσά τους η ίδια η Ελλάδα της μεταξικής δικτατορίας,⁴¹ όπως θα μπορούσε να είναι και η ανθρωπότητα που, ανύποπτη ή παραλυμένη από το φόβο της, κινδύνευε να υποταχθεί σ' αυτόν.

Απομένει η παράξενη φωνή. Δεν είναι η φωνή ενός, αλλά πολλών: είναι η φωνή των γενναιόκαρδων, που συμβολίζουν τα λιοντάρια που κοιτάζουν με μαρμαρωμένα μάτια· αυτών που κρατούσαν το κοντύλι που τρύπησε τον τοίχο της φυλακής· κι αυτών που είχαν τη δύναμη να χαράξουν έστω και λίγα σημάδια στις πέτρες, για να καταγγείλουν τη φρίκη και να ξυπνήσουν την κοιμισμένη μνήμη και την ανύποπτη συνείδηση του απλού ανθρώπου πριν τον οδηγήσουν σαν πρόβατο στη σφαγή.

Ένας απ' αυτούς θέλησε να είναι, με τον τρόπο του⁴², κι ο Σεφέρης. Με το επιφανικό όραμα που συνθέτουν οι εικόνες αυτού του ποιήματος, αποκάλυψε και κατάγγειλε τη φρίκη που υπήρχε στις φασιστοκρατούμενες χώρες· που είχε αρχίσει ν' απλώνεται, με την έναρξη του πολέμου· και τη ζήσαμε όλοι, λίγο αργότερα στις κατεχόμενες χώρες. Ωστόσο, μολονότι ο ποιητής μίλησε σαν Κασσάνδρα, με γριφικές εικόνες που μοιάζουν με χρησμούς, δεν ήταν κανένας προφήτης, όπως λέει η Νόρα Αναγνωστάκη. Όταν το ποίημα γράφτηκε και δημοσιεύτηκε υπήρχαν αυτά τα τοπία θανάτου, οι φασιστικές χώρες, η ίδια η Ελλάδα, και οι "κατάλευκοι κύκνοι" σκοτώναν χωριατοπούλες και θέριζαν κόκκαλα ανθρώπων στη Μαντζουρία, στην Αιθιοπία, στην Ισπανία και πολύ πιο πρόσφατα στην Πολωνία. Κι αυτά όλα ήταν γνωστά κι αποτελούν μαρτυρία, όχι για τη δύναμη του Σεφέρη να συλλαμβάνει προφητικά τη "μυστική βοή των πλησιαζόντων γεγονότων"⁴³, αφού η βοή των γεγονότων δεν ήταν καθόλου μυστική, αλλά για την ικανότητά του, να συλλαμβάνει με εξαιρετική ευαισθησία τα γεγονότα του καιρού του, να τα συνδέει με τα ιστορικά βιώματα του παρελθόντος και να τα μετουσιώνει σε ποιητικά βιώματα με καθολικό χαρακτήρα και διαχρονική διάσταση.

Όταν, στις 28 Οκτωβρίου του 1940, έφτασε και στην Ελλάδα ο πόλεμος, ο Σεφέρης, που τον περίμενε από στιγμή σε στιγμή, δεν πανικοβλήθηκε και δεν έχασε την πίστη του στη ζωή:

"Κοιμήθηκα δύο το πρωί διαβάζοντας Μακρυγιάννη", σημειώνει στο ημερολόγιό του. "Στις τρεις και μισή μια φωνή στο τηλέφωνο με ξύπνησε. "Εχουμε πόλεμο". Τίποτε άλλο, ο κόσμος είχε αλλάξει. Η αυγή, που λίγο αργότερα είδα να χαρά-

41. Στο ποίημα *Ο γιγασμός του ξενιτεμένου*, που τό 'γραψε λίγο μετά την επιστροφή του στην Αθήνα, την άνοιξη του 1938, και περιλαμβάνεται στην ίδια συλλογή (σελ. 163-65), ο Σεφέρης δίνει την εικόνα μιας Ελλάδας που βουλιάζει μέσα στο λαγούμι του φόβου και στη φθορά των αξιών, ενώ γύρω της "διαβαίνουν και θερίζουν χιλιάδες άρματα δρεπανηφόρα".

42. Με τον έμμεσο και υπαινικτικό τρόπο της ποίησής του, "τον τρόπο του Γ.Σ. Βλ. *Ποιήματα*, ό.π., σελ. 99-101.

43. Κ.Π. Καβάφης, "Σοφοί δε Προσιόντων", Βλ. *Ποιήματα Α'* (1896-1918), επιμ. Γ.Π. Σαββίδη, Ίκαρος, Αθήνα 1966, σελ. 17.

ζει πίσω από τον Υμηττό, ήταν άλλη αυγή: άγνωστη. Περιμένει ακόμη εκεί που την άφησα. Δεν ξέρω πόσο θα περιμένει, αλλά ξέρω πως θα φέρει το μεγάλο μεσημέρι".⁴⁴

Την τραγωδία και το μεγαλείο της εποχής εκείνης, ο Σεφέρης τα έζησε από μακριά κι από κοντά. Από μακριά, γιατί στον πόλεμο δεν ήταν στο μέτωπο αλλά στην Αθήνα, και στην κατοχή δεν ήταν στην Ελλάδα, αλλά στην Αφρική και στη Μέση Ανατολή. Από κοντά, γιατί από τη θέση του στη Διεύθυνση Τύπου και Πληροφοριών, βρίσκεται σε καθημερινή επαφή με την ηγεσία της χώρας, πολιτική και στρατιωτική, καθώς και με τους ξένους παράγοντες. Οι μαρτυρίες του στο πεζό ημερολόγιό του, που καλύπτει τα χρόνια 1941 - 1944,⁴⁵ και στο ποιητικό, που καλύπτει την ίδια εποχή, δίνουν μια ζοφερή εικόνα του κόσμου που κυβερνούσε την Ελλάδα κι έκανε το παν για να την κυβερνήσει και ύστερα απ' τον πόλεμο· και του κόσμου που αγωνιζόταν ενάντια στο κακό διχασμένος και υστερόβουλος.

Θαυμάζει, πρώτ' απ' όλα, το μεγαλείο της αντίστασης του ελληνικού λαού στην Αλβανία, στη Μακεδονία, στην Κρήτη και στην κατεχόμενη Ελλάδα. Περιγράφει με λόγια που δονούνται από συγκίνηση την αντίδραση του αθηναϊκού λαού στην ιταλική, και αργότερα στη γερμανική επίθεση, την ηρωική αντίσταση του στρατού στο μέτωπο, και την απaráμιλη αντίσταση του άοπλου λαού της Κρήτης, ενώ περιγράφει με λόγια που δονούνται από αισθήματα οργής και απηδίας, τους καιροσκόπους αξιωματούχους του Υπουργείου Εξωτερικών· τη "μερμηγκοφωλιά της Μπρετάνιας"⁴⁶, όπως αποκαλεί τους πανικόβλητους ή αναποφάσιστους αξιωματούχους του Επιτελείου· τους πεμπτοφαλαγγίτες που βρίσκονταν "μέσα ή πολύ κοντά στην Κυβέρνηση"⁴⁷ τους γερμανόφιλους στρατηγούς, που παρέδωσαν έναν στρατό που δεν είχε νικηθεί, πρόδωσαν τους συμμάχους τους και σχημάτισαν την πρώτη κυβέρνηση συνεργασίας με τους καταχτητές· και τους κρατικούς αξιωματούχους, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο ίδιος,⁴⁸ το Βασιλιά και την Κυβέρνηση, που έφυγαν για τη Μέση Ανατολή, αφού έκαναν σταθμό στην Κρήτη. Εκεί, στις 6 Μαΐου του 1941, ο Σεφέρης κάνει την ακόλουθη εκτίμηση για τον πόλεμο:

"Είναι παράξενο και υπέρογκο να συλλογίζεται κανείς: ο λαός έκανε μόνος του αυτό που έκανε - μόνος του. Οι έξι μήνες του πολέμου ήταν δύο πράγματα ολότελα ξεχωριστά. Από το ένα μέρος ένα άνθισμα μια *ανώνυμη* ανάσταση. Κι από το άλλο μέρος ο καρκίνος της "Μπρετάνιας" με τους σκοτεινούς διαδρόμους και τις απελπιστικές χειρονομίες. Από το τελευταίο δεν έχουμε ακόμη καθαριστεί και δεν

44. *Μέρες Γ'*, ό.π., σελ. 258.

45. *Μέρες Δ'*, 1 Γενάρη 1941 - 31 Δεκέμβρη 1944, Ίκαρος, Αθήνα 1977.

46. *Μέρες Δ'*, ό.π., σελ. 34.

47. *Μέρες Δ'*, ό.π., σελ. 28.

48. Πρωθυπουργός αυτής της Κυβέρνησης Κουιάλινγκ ήταν ο στρατηγός Τσολάκογλου, αντιπρόεδρος, ο καθηγητής Λογοθετόπουλος και στα βασικά υπουργεία πέντε ανεπιφύλακτα γερμανόφιλοι στρατηγοί.

θα καθαριστούμε παρά όταν τελειώσει ο πόλεμος, όταν νικήσουμε".⁴⁹

Ο συγχρωτισμός με τους ανθρώπους που μετέχουν στην Κυβέρνηση ή αποτελούν την ακολουθία της του "φέρνει σηψαιμία", αλλά μαζί τους φεύγει για την Αίγυπτο κι από κει μπαρκάρουν για τη Νότιο Αφρική. Ανοιχτά από το Σουέζ, πάνω στο ολλανδικό υπερωκεάνειο New Amsterdam, ο Σεφέρης σημειώνει στο ημερολόγιό του:

"Αρχίζω να βλέπω το συγκρότημα όλων μας που ταξιδεύουμε, σαν ένα τέρας της αποκάλυψης. Ένα ζώο μεσαιωνικής τέχνης όπου ο καθένας από τούτο το θιάσο είναι το κέρατο, η κρεμασμένη γλώσσα, το αναίσθητο πετσί, η κοιλιά που σέρνεται στη λάσπη, η νυσταγμένη βλεφαρίδα ή το ματαιόδοξο λειρί. Αρχίζω να νιώθω τον εαυτό μου, σαν να βρισκόμουνα μέσα σε κάποιο λιγδερό άντερο αυτού του θεριού, που βγάζει όλα του τα υγρά για να με χωνέψει. Θα με ξεράσει ή θα με χωνέψει· αυτό είναι το ζήτημα".⁵⁰

Στην Αφρική, καθώς φτάνουν από τη σκλαβωμένη Ελλάδα τα τραγικά νέα για τη μεγάλη πείνα του χειμώνα του 1941, που θέρισε εκατοντάδες χιλιάδες ζωές, ο Σεφέρης αισθάνεται για πρώτη φορά μέσα του το αίσθημα του μίσους. Ακούγοντας έναν αεροπόρο που έφτασε εκεί περνώντας από την Τουρκία, σημειώνει στο ημερολόγιό του:

"Αργά το μεσημέρι στην πρεσβεία, ο αεροπόρος Νίκης Αβέρωφ... Λέει τρομαχτικά πράγματα για την κατάσταση του επισιτισμού. Το Νοέμβρη οι θάνατοι ανέβηκαν σε 2.500 την ημέρα Αθήνα και Πειραιά. Αργότερα έγιναν 1000 την ημέρα... Δεν ξέρω κατά πόσο οι αριθμοί αυτοί είναι σωστοί, αλλά και τα μισά να λογαριάζει κανείς, 500 άνθρωποι την ημέρα σημαίνει 150.000 το χρόνο. Τώρα καταλαβαίνω πως δεν είχα νιώσει ακόμη τί θα πει μίσος."⁵¹

Σε όλο το διάστημα της τετράχρονης περίπου περιπλάνησής του στη Νότια Αφρική, την Αίγυπτο, στην Παλαιστίνη, ο Σεφέρης έζησε από κοντά και από μακριά το αγεφύρωτο χάσμα που δημιουργήθηκε ανάμεσα στη μαχόμενη Ελλάδα της κατοχής και της Αντίστασης και στους διαφθαρμένους αυτοεξόριστους πολιτικάντηδες, και στις αλλεπάλληλες κρίσεις της Μέσης Ανατολής, είδε να προχωράει "σαν ένας στρατός από βραχνάδες η φριχτή τραγωδία της Ρωμοσύνης, τόσο υπέροχη" που δεν είχε "αρκετό συναισθηματικό χώρο για να τη χωρέσει".⁵² Μέσα από το πρίσμα αυτής της εμπειρίας, ο Σεφέρης βλέπει την Ελλάδα, τον πόλεμο και τον κόσμο. Στην Ελλάδα, η πείνα, οι φυλακές, τα στρατόπεδα, τα βασανιστήρια, οι εκτελέσεις δεν κατόρθωσαν να λυγίσουν το πνεύμα αντίστασης του λαού, που πήρε τη μορφή μαζικών αγώνων στις πόλεις και ανταρτοπολέμου στα βουνά. Στον κό-

49. *Μέρες Δ'*, ό.π., σελ. 75.

50. *Μέρες Δ'*, ό.π., σελ. 105.

51. *Μέρες Δ'*, ό.π., σελ. 205.

52. *Μέρες Δ'*, ό.π., σελ. 322.

σμο, ύστερα από τις γιγάντιες συγκρούσεις στη Μόσχα, στο Λένινγκραντ, στο Στάλινγκραντ και στο ελ-Αλαμείν, η ζυγαριά του πολέμου έπαψε να γέρνει προς το μέρος της αδικίας και άρχισε να γέρνει προς το μέρος της δικαιοσύνης. Μέσα στο τρομαχτικό ανακάτωμα εκείνης της εποχής, μέσα στη θολούρα και την ανεμοζάλη μιας παγκόσμιας σύγκρουσης, όπου ο παλιός κόσμος αισθάνεται να γκρεμίζεται και αγωνίζεται να συγκρατηθεί, κι ένας καινούριος κόσμος αναμοχλεύεται κι αγωνίζεται μέσ' απ' το αίμα και την αμάχη, η προοπτική της μεταπολεμικής πορείας του κόσμου άρχισε κιόλας να χωρίζει την ενωμένη στον πόλεμο αντιφασιστική ανθρωπότητα. Πάνω απ' τον κόσμο και πάνω απ' την Ελλάδα, το φάσμα της διχόνοιας φαινόταν "καθώς αετός ακίνητος να κρέμεται στον αέρα", για να μεταχειριστώ μια γνωστή εικόνα του Κάλβου.⁵³

Στις 6 Ιουλίου του 1942, ύστερα από έναν περίπατο στην παλιά πόλη της Ιερουσαλήμ και κάτω από τη βαριά ατμόσφαιρα της απειλής του Ρόμελ, που πλησίαζε την Αλεξάνδρεια, ο Σεφέρης καταγράφει στο ημερολόγιό του μερικές σκέψεις που μαρτυρούν τη στάση του απέναντι στον παλιό κόσμο:

"Στους στενούς δρόμους του παζαριού βρήκα εικόνες και παραμύθια, που με προσκαλούσαν πέρα από τη γέννηση. Κοιτάζοντας τα πατιναρισμένα πρόσωπα αυτής της κυνέλης ένιωσα ξαφνικά τι σκάνδαλο για τη ζωή είναι ένας Ευρωπαίος· τα δημιουργήματα ενός Ευρωπαίου. Η ιδέα ενός Μέσσερσμιθ μέσα σ' αυτό το περιβάλλον είναι κάτι τερατώδες. Λέμε πως πολεμούμε για τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός χρεοκόπησε μια και καλή, με τούτο τον πόλεμο. Η Γερμανία είναι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός και τα καμώματά της είναι τέλεια ευρωπαϊκά, δηλαδή επιστημονικά. Μας σκοτώνουν, μας εξαρθώνουν, μας ερημώνουν σύμφωνα με όλους τους κανόνες της επιστήμης. Κι ας μην κουραζόμαστε με φινέτσες: οι άλλοι, οι πλαδαροί, οι για - να - ιδούμε, οι μήπως - πρέπει - να - υποχωρήσουμε, δεν αντιπροσωπεύουν τίποτε. Δεν ήταν οι υπερασπιστάδες της Ευρώπης, ήταν τα κακοήθη αποστήματα μιας χρεοκοπίας. Δεν έχουμε τίποτε να σώσουμε από αυτόν τον πολιτισμό, ας πάει καλλιά του: έχουμε να σώσουμε τον άνθρωπο, αν μπορούμε."⁵⁴

Περίπου ένα χρόνο αργότερα - το Μάη του 1943 - στη γνωστή διάλεξη που έδωσε για το Μακρυγιάννη στο Κάιρο και στην Αλεξάνδρεια, διατύπωσε μερικές σκέψεις που μαρτυρούν τι είδος κόσμου πρόσμενε να γεννηθεί από την κοσμογονική εκείνη σύγκρουση:

"Από τις παραμονές του περασμένου πολέμου οι πνευματικοί τεχνίτες της Ευρώπης - εννοώ τα ενδεικτικά έργα - έχουν καθαρά τη συνείδηση πως ζουν σ' έναν κόσμο χαλασμένο [...] Ο ισπανικός πόλεμος, που είναι η αρχή του σημερινού, τους

53. Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, "Το Φάσμα", στροφή ιε'.

54. *Μέρες Δ'*, ό.π., σελ. 223-24.

έδωσε την αφορμή να δώσουν τα τελευταία σημάδια τους.

Από τον ισπανικό πόλεμο και πέρα δεν ξέρουμε πια. Δεν είναι υπερβολή να πούμε πως περνούμε μια περίοδο πνευματικού συσκοτισμού στην Ευρώπη. Ο σημερινός πόλεμος δεν είναι, όπως ο περασμένος, εποχή καλλιτεχνικής δημιουργίας. Και το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να λογαριάζουμε την περασμένη μας πείρα και την τωρινή, προσμένοντας την αυγή που αναπότρεπτα θα χαράξει [...] ένας τόσο μεγάλος πόνος όπως ο σημερινός δεν μπορεί παρά να μας οδηγήσει σε μια μεγάλη ανάσταση [...]. Η ανάσταση αυτή δεν μπορεί παρά να είναι μια ανάσταση της ζωής του ανθρώπου, με την πιο βαριά έννοια. Και σαν τέτοια, θα πρέπει να καταργήσει τις ωμότητες, τα φίμωτρα, τις φυλακές, τις υποκρισίες. Θα πρέπει να είναι έτσι, ή θα έχουν πάει, αλίμονο, όλα αυτά που ζούμε τώρα στα χαμένα· θα είναι έτσι, ή θα έχει πέσει ο κόσμος σε μια κατάσταση γενικής νεκροφάνειας."⁵⁵

Με τις εμπειρίες αυτές, άμεσα βιωμένες μέσα του, άρχισε περιπλανώμενος να γράφει τα ποιήματα που αποτελούν το Ημερολόγιο καταστρώματος Β⁵⁶, όπου μετουσιώνει σε ποιητική μορφή τα αισθήματα οδύνης, οργής, αηδίας, ελπίδας και απογοήτευσης, ζώντας τα γεγονότα με έναν κόσμο βουλιαγμένο στην απάτη, τη διαφθορά συνειδήσεων, το σφετερισμό, τη δολοπλοκία και την ιδιοτέλεια, από μια θέση, όμως, και σε έναν χώρο από όπου μπορούσε να διακρίνει την τεράστια σκηνή της παγκόσμιας διαμάχης και το πιθανό πρόσωπο του μεταπολεμικού κόσμου.

Φτάνοντας στην Αίγυπτο, με τη σύντροφό του τη Μαρώ, με "τα κορμιά σαν τσακισμένα κλαδιά / και σαν ξεριζωμένες ρίζες", γνωρίζει μορφές δυστυχίας κι εξαθλίωσης τέτοιες που δεν είχε φανταστεί ποτέ και δεν μπορούσε να υποφέρει:

*Αλλα έχουν μάτια κάτασπρα χωρίς ματόκλαδα
και τα χέρια τους είναι λιγνά σαν τα καλάμια
Κύριε, όχι μ' αυτούς. Ας γίνει αλλιώς το θέλημά σου.⁵⁷*

Στις αρχές Οκτωβρίου του 1941, καθώς ο πόλεμος απλώνεται ολοένα περισσότερο θερίζοντας μυριάδες ζωές και η έκβασή του είναι ακόμη αβέβαιη· ζώντας μ' έναν κόσμο που τον αισθάνεται να φεύγει ή να κρύβεται σαν φοβισμένο ζωντανό μέσα στην τρύπα του, ο Σεφέρης γράφει το ποίημα *Η μορφή της μοίρας*, όπου βάζει μερικά βασανιστικά ερωτήματα για το ακατανόητο αυτό γεγονός, στα οποία δεν μπορεί να απαντήσει γιατί η ρίζα του κακού είναι σκοτεινή κι ανεξερεύνητη. Μια δύναμη τυφλή, σαν εκείνα τα κόκκινα άλογα των λαϊκών παραμυθιών, που με δεμένα μάτια αλωνίζουν ανθρώπινα κόκαλα, έχει συνεπάρει τους ανθρώπους που μπλέχτηκαν στα γρανάζια αυτού του τέρατος που είναι ο πόλεμος, και σκοτώνουν

55. Βλ. *Δοκίμες Α'*, ό.π., σελ. 262-63.

56. Βλ. *Ποιήματα*, ό.π., σελ. 189-215.

57. "Υστερόγραφο", *Ποιήματα*, ό.π., σελ. 192.

και σκοτώνονται πεισματικά και ασταμάτητα. Πόσο θα βαστάξει το κακό; Δεν το ξέρει ούτε κι αυτό. Μα πιστεύει ότι, όπως συμβαίνει σε κάθε τραγωδία, το αίμα θα φέρνει άλλο αίμα, ώσπου μια μέρα θα πλημμυρίσει τόσο που θα ξυπνήσει τη συνείδηση των ανθρώπων και θα σηκωθεί αυτή η συνείδηση σαν τον Αι-Γιώργη τον καθαλάρη, να πνίξει μέσα σ' αυτό το αίμα το δράκοντα του πολέμου:

Τώρα πια δεν ξέρω να διαβάσω παρακάτω,
γιατί σε δέσαν με τις αλυσίδες, γιατί σε τρύπησαν με τη
λόγχη,
γιατί σε χώρισαν μια νύχτα μέσα στο δάσος από τη
γυναίκα
που κοίταζε στυλώνοντας τα μάτια και δεν ήξερε καθόλου
να μιλήσει,
γιατί του στέρησαν το φως το πέλαγο το ψωμί.

Πώς πέσαμε, σύντροφε, μέσα στο λαγούμι του φόβου;
Δεν ήταν της δικής σου μοίρας, μήτε της δικής μου τα
γραμμένα
ποτές μας δεν πουλήσαμε μήτε αγοράσαμε τέτοια
πραμάτεια·
ποιός είναι εκείνος που προστάζει και σκοτώνει πίσω
από μας;
Άφησε μη ρωτάς· τρία κόκκινα άλογα στ' αλώνι
γυρίζουν πάνω σ' ανθρώπινα κόκκαλα κι έχουν τα μάτια
δεμένα.
Άφησε μη ρωτάς, περίμενε· το αίμα, το αίμα
ένα πρωί θα σηκωθεί σαν τον Αϊ-Γιώργη τον καθαλάρη
για να καρφώσει με το κοντάρι πάνω στο χώμα το
δράκοντα.⁵⁸

Η πίστη για μια δύναμη που θα σκοτώσει το κακό, ωστόσο, δεν τον ακολουθούσε πάντα. Λίγους μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 1942, γράφει το ποίημα *Ο Στρατής Θαλασσινός ανάμεσα στους αγάπανθους*, όπου, σαν ένας Οδυσσέας που αδυνατεί να επικοινωνήσει με τους νεκρούς συντρόφους του, βουλιαγμένος στην απόγνωση, καταφεύγει με μια δραματική έκκληση βοήθειας, στη μόνη πηγή ψυχικής αναζωογόνησης και αντίστασης στο κακό, τη μνήμη της ηρωϊκής παράδοσης του έθνους:

58. *Ποιήματα*, ό.π., σελ. 194.

*Κι οι σύντροφοι μένουν στα παλάτια της Κίρκης·
ακριβέ μου Ελπίνωρ! Ηλίθιε, φτωχέ μου Ελπίνωρ!
Ή δεν τους βλέπεις;
- "βοηθήστε μας!"
Στων Ψαρών την ολόμαυρη ράχη.⁵⁹*

Οι "σύντροφοι" είναι το συγκρότημα των εξόριστων με το οποίο συνεργάζεται και ζει, ένα συγκρότημα αυτοδηλητηριαζόμενων ανθρώπων, όπως τους περιγράφει στο ημερολόγιό του, γεμάτο θανατερούς ψιθύρους, μακιαβελική σιωπή και κακοήγη μικρόβια, που έφυγε από την Ελλάδα για να συνεχίσει τον πόλεμο και δεν σκέφτεται παρά μόνον τον εαυτό του.⁶⁰

Ο Σεφέρης έμεινε στη Νότια Αφρική ίσαμε τον Απρίλιο του 1942. Ύστερα κλήθηκε να επιστρέψει στο Κάιρο. Εκεί, στις 20 Ιουνίου του 1942, γράφει το σημαντικό ποίημα *Ένας γέροντας στην ακροποταμιά*. Μολονότι ο πόλεμος βρισκόταν στο αποκορύφωμά του και πολλές δοκιμασίες περίμεναν ακόμα την ανθρωπότητα, η προοπτική της μεταπολεμικής πορείας του κόσμου άρχισε κι όλας να την απασχολεί και να τη χωρίζει. Ποιός πρέπει να είναι ο προσανατολισμός αυτής της πορείας για την ανθρωπότητα, για τον ελληνικό λαό και για τον ίδιο τον Σεφέρη σαν άνθρωπο και σαν ποιητή; Αυτά είναι τα προβλήματα που θέτει σ' αυτό το ποίημα:

*Κι όμως πρέπει να λογαριάσουμε κατά πού προχωρούμε,
όχι καθώς ο πόνος μας το θέλει και τα πεινασμένα παιδιά μας
και το χάσμα της πρόσκλησης των συντρόφων από τον
αντίπερα γιαλό·
μήτε καθώς το ψιθυρίζει το μελανιασμένο φως στο πρό-
χειρο νοσοκομείο,
το φαρμακευτικό λαμπύρισμα στο προσκέφαλο του παλι-
καριού που χειρουργήθηκε το μεσημέρι·
αλλά με κάποιον άλλο τρόπο, μπορεί να θέλω να πω
καθώς
το μακρύ ποτάμι που βγαίνει από τις μεγάλες λίμνες τις
κλειστές βαθιά στην Αφρική
και ήτανε κάποτε θεός κι έπειτα γέννηε δρόμος και δω-
ρητής και δικαστής και δέλτα·
που δεν είναι ποτές του ίδιο, κατά που δίδασκαν οι πα-
λαιοί γραμματισμένοι,*

59. Ποιήματα, ό.π., σελ. 197.

60. Μέρες Δ', ό.π., σελ. 118-119.

κι ωστόσο μένει πάντα το ίδιο σώμα, το ίδιο στρώμα, και
το ίδιο Σημείο,
ο ίδιος προσανατολισμός.⁶¹

Έτσι, το μεγάλο ποτάμι του Νείλου, ο μύθος του και η ιστορία του, και η φιλοσοφική σκέψη του Ηράκλειτου, προσφέρουν στο Σεφέρη τον τρόπο να εκφράσει ποιητικά τις ιδέες του για μια αλλαγή χωρίς ανατροπή στον κόσμο που θα έβγαινε από τα αίματα και τα ερείπια του πολέμου. Ο Σεφέρης μιλάει εδώ σαν ένας άνθρωπος που ήθελε ν' αλλάξει ο κόσμος και ταυτόχρονα να μην αλλάξει. Να προσοδέψει, αλλά να μην ανατραπεί. Να καλυτερέψει, αντλώντας από ό,τι καλό έχει μέσα του σε παράδοση, σε ιδέες και θεσμούς, καταστρέφοντας ό,τι αντίστοιχο κακό έχει μέσα του, όπως, λόγου χάρη, ο πόλεμος, η αδικία, η ιδιοτέλεια, αλλά να μην ξεριζωθεί από τα θεμέλιά του. Να εξελιχθεί, να προχωρήσει προς το καλό, προς την ειρήνη, την αγάπη, τη δικαιοσύνη, αλλά χωρίς ν' αλλάξει ριζικά προσανατολισμό, χωρίς ν' αλλάξει ριζικά δρόμο, όπως ήθελαν τα πεινασμένα παιδιά και οι σύντροφοι της αντίστασης από τον αντίπερα γιαλό της κατεχόμενης Ελλάδας, όπως ήθελε ο στρατός της Μέσης Ανατολής, που συμβολίζει το χειρουργημένο παλικάρι.

Λίγες μέρες αργότερα, στην Παλαιστίνη, γράφει το επίσης σημαντικό ποίημα *Ο Στρατής Θαλασσινός στη Νεκρή Θάλασσα*, όπου η θάλασσα αυτή, που "όχι μόνο τα ψάρια ή τα άλλα έντομα του βυθού δεν υπάρχουν, αλλά ούτε φύκια, ούτε το παρμικρό φυτικό χνούδι πάνω στα χαλίκια του βυθού",⁶² μεταπλάθεται σε ένα εφιαλτικό σύμβολο αυτού του άπληστου και διεφθαρμένου κόσμου με τη "λεπρή ψυχή", που πέθαινε από τις αρρώστιες που δημιούργησε ο ίδιος:

*Είμαστε όλοι καθώς η Νεκρή Θάλασσα
πολλές οργιές κάτω απ' την επιφάνεια του Αιγαίου.
Έλα μαζί μου να σου δείξω το τοπίο:*

*Στη νεκρή θάλασσα
δεν είναι ψάρια
δεν είναι φύκια
μήτε αχινοί
δεν έχει ζωή.*

*Δεν είναι ζωντανά
που έχουν στομάχι*

61. *Ποιήματα*, ό.π., σελ. 200-201.

62. *Μέρες Δ'*, ό.π., σελ. 236.

για να πεινούν
που θρέφουν νεύρα
για να πονούν,

THIS IS THE PLACE, GENTLEMEN!

Στη Νεκρή Θάλασσα
η καταφρόνια
είναι ηπραμάτεια
του κανενού,
όξω απ' το νου.

Καρδιά και στόχαση
πήζουν στ' αλάτι
που είναι πικρό
σμίγουν τον κόσμο
τον ορυχτό,

THIS IS THE PLACE, GENTLEMEN!

Στη Νεκρή Θάλασσα
οχτρούς και φίλους
παιδιά γυναίκα
και συγγενείς,
άει να τους βρεις.
Είναι στα Γόμορρα
κάτω στον πάτο
πολύ ευτυχείς
που δεν προσμένουν
καμιά γραφή.

GENTLEMEN,

συνεχίζουμε την περιοδεία μας
πολλές οργιές κάτω απ' την επιφάνεια του Αιγαίου.⁶³

Το ελληνικό δράμα που άρχισε στα χρόνια της κατοχής, με πρελούντιο τη δι-

κρατορία του Μεταξά, και κατέληξε στον αιματηρό εμφύλιο πόλεμο του 1944-1949, παίχτηκε με πολλές πράξεις και διαφορετικές συγκρούσεις στο Λονδίνο, όπου βρισκόταν ο μεγάλος υποβολέας του Ουίνστον Τσώρτσιλ, στην Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή. Τις δολοπλοκίες που γίνονταν στην Ελλάδα την εποχή εκείνη, και που είχαν σαν αποτέλεσμα θλιβερές και αιματηρές συγκρούσεις ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις, ο Σεφέρης δεν τις γνώρισε παρά από τον απόηχό τους που έφτανε ως την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο. Αλλά τις δολοπλοκίες, τις απάτες και τις ραδιουργίες που γίνονταν στη Μέση Ανατολή, όπου παιζόταν η κύρια πράξη του δράματος, με πρωταγωνιστές τον υποβολέα από το Λονδίνο, το Βασιλιά Γεώργιο Β', τους πολιτικάντηδες που τον ακολουθούσαν, το στρατό και τις αντιπροσωπείες των αντιστασιακών οργανώσεων, τις καταγράφει στο ημερολόγιό του και τις εκφράζει σε ποιητική μορφή, στα ποιήματα που κλείνουν το *Ημερολόγιο καταστρώματος Β'*⁶⁴, και σε μερικά που περιέχονται στο *Τετράδιο Γυμνασμάτων, Β'*⁶⁵, όπου δίνει πολύ παραστατικά την ατμόσφαιρα του ζόφου που επικρατούσε στη Μέση Ανατολή.

Στον *Τελευταίο σταθμό*, που γράφτηκε στο δρόμο του γυρισμού στην πατρίδα, όπως γράφει ο Στρατής Τσίρκας, "το μεταπελευθερωτικό δράμα της Ελλάδας τρέμει αγχοτικά οραματισμένο".⁶⁶ Αλλά στο πολύ σημαντικό αυτό ποίημα, μαζί με τις μελανόχρωμες εικόνες του αιματηρού εμφύλιου σπαραγμού, που, σαν Κασσάνδρα μπροστά στο παλάτι των Ατρείδων, τον έβλεπε να πλησιάζει αναπόδοραστα ερήμην και παρά τη θέληση του ελληνικού λαού, ο Σεφέρης δίνει και το καταστάλαγμα των εμπειριών του, μια απόπειρα να κατανοήσει και να εξηγήσει το ακατανόητο γεγονός του πολέμου:

Ερχόμαστε απ' την άμμο της έρημος απ' τις θάλασσες του

Πρωτέα,

ψυχές μαραγκιασμένες από δημόσιες αμαρτίες,

καθένας κι ένα αξίωμα σαν το πουλί μες στο κλουβί του.

Το βροχερό φθινόπωρο σ' αυτή τη γούβα

κακοφορμίζει την πληγή του καθενός μας

ή αυτό που θά 'λεγες αλλιώς, νέμεση μοίρα

ή μοναχά κακές συνήθειες, δόλο και απάτη,

ή ακόμα ιδιοτέλεια να καρπωθείς το αίμα των άλλων.

64. Βλ. "Μέρες τ' Απριλίου '43", "Θεατρίνοι, Μ.Α.", "Ανάμεσα στα κόκαλα εδώ", *Ποιήματα*, ό.π., σελ. 208-211.

65. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Τετράδιο Γυμνασμάτων, Β'* Ίκαρος, Αθήνα 1976, τα ποιήματα: "Προμετωπίδα σε μια αντιγραφή των *Ωδών*", "Το άλλοθι ή ελεύθεροι Έλληνες, '43", "Αντάρτες στη Μ.Α. (Αφήγηση για τα παιδιά)", "Χορικό από τον *Μαθιό Πασχάλη Δεσμώτη*" (Παστίτιο), και "Το απομεσήμερο ενός φαύλου", σελ. 77-87.

66. Βλ. Στρατής Τσίρκας, *Μια άποψη για το Ημερολόγιο Καταστρώματος, Β'*, στον τόμο *Για τον Σεφέρη*, ό.π., σελ. 247-48.

Εύκολα τριβεται ο άνθρωπος μες στους πολέμους
 ο άνθρωπος είναι μαλακός, ένα δεμάτι χόρτο·
 χείλια και δάχτυλα που λαχταρούν ένα άσπρο στήθος
 μάτια που μισοκλείνουν στο λαμπύρισμα της μέρας
 και πόδια που θα τρέχανε, κι ας είναι τόσο κουρασμένα,
 στο παραμικρό σφύριγμα του κέρδους.
 Ο άνθρωπος είναι μαλακός και διψασμένος σαν το χόρτο,
 άπληστος σαν το χόρτο, ρίζες τα νεύρα του κι απλώνουν·
 σαν έρθει ο θέρος
 προτιμά να σφυριξουν τα δρεπάνια στ' άλλο χωράφι·
 σαν έρθει ο θέρος
 άλλοι φωνάζουνε για να ξορκίσουν το δαιμονικό
 άλλοι μπερδεύονται μες στ' αγαθά τους, άλλοι ρητο-
 ρεύουν.
 Αλλά τα ξόρκια τ' αγαθά τις ρητορείες,
 σαν είναι οι ζωντανοί μακριά, τι θα τα κάνεις;
 Μήπως ο άνθρωπος είναι άλλο πράγμα;
 Μην είναι αυτό που μεταδίνει τη ζωή;
 Καιρός του σπείρειν, καιρός του θερίζειν.⁶⁷

"Εύκολα τριβεται ο άνθρωπος μες στους πολέμους": ο πόλεμος είναι ψυχο-
 φθόρος, "ψυχαμοιβός", όπως τον ονομάζει αργότερα στην "Κίχλη". Αλλά ο πόλε-
 mos είναι ψυχοφθόρος γιατί ο άνθρωπος από τη φύση του δεν έχει τη δύναμη ν'
 αντισταθεί στη φθορά που προκαλεί. "Ο άνθρωπος είναι μαλακός και διψασμένος"
 κι "άπληστος σαν το χόρτο", ένα ζώο υποταγμένο στα ένστικτά του, που κυνηγάει
 την ηδονή, την απόλαυση και το χρήμα και χώνεται παντού για να τ' αποχτήσει,
 όπως ακριβώς κάνει και το χόρτο που απλώνει παντού τις ρίζες του για να ρουφή-
 ξει τη ζωή. Αν, όμως, έρθει ο θέρος, και ο θέρος είναι ο πόλεμος που θερίζει ζωές,
 τότε "προτιμά να σφυριξουν τα δρεπάνια" του "στ' άλλο χωράφι", να την πληρώ-
 σουν άλλοι τη νύφη. Μερικοί προσπαθούν να διώξουν τον πόλεμο με ξόρκια, άλλοι
 βολεύονται μες στ' αγαθά τους κι άλλοι ρητορεύουν. Έτσι ακριβώς έκαναν οι άν-
 θρωποι με τους οποίους έζησε ο Σεφέρης, και μέσα από τις πράξεις τους είδε τη ζωή
 και την ανθρώπινη φύση.

Εύκολα, βέβαια, θα μπορούσε ν' αποδείξει κανείς πως μες στους πολέμους ο
 άνθρωπος δεν τριβεται μονάχα, ατσαλώνεται κι όλας· πως ο άνθρωπος δεν είναι
 μόνο ένα ζώο υποταγμένο στα ένστικτά του, αλλά κι ένα πλάσμα που κυριαρχεί στα
 ένστικτά του· πως δεν κυνηγάει πάντα την ηδονή και το χρήμα και δεν προτιμάει

67. Ποιήματα, 6.π., σελ. 213-14.

πάντα "να σφυρίζουν τα δρεπάνια σ' άλλο χωράφι", αλλά με την ελεύθερη βούλησή του θυσιάζει και ηδονή και χρήμα και την ίδια τη ζωή του σ' αγώνες "για κάποιο ιδανικό σωστό", όπως έλεγε ένας άλλος, διαφορετικής εμπειρίας ποιητής, ο Κώστας Βάρναλης.⁶⁸ Το έδειξαν αυτό στα χρόνια του πολέμου οι άντρες και οι γυναίκες της Κρήτης, ολόκληρη η μαχόμενη Ελλάδα της Αντίστασης και η μαχόμενη το φασισμό ανθρωπότητα. Δεν τα αγνοεί βέβαια όλα αυτά ο Σεφέρης, αλλά δεν είναι αυτά που διαμόρφωσαν την όρασή του για τον κόσμο και για την ανθρώπινη φύση.

Τα προαισθήματα που εξέφρασε ο Σεφέρης στον *Τελευταίο σταθμό* αποδείχτηκαν γρήγορα φριχτές πραγματικότητες με την τραγωδία των Δεκεμβριανών, που την παρακολούθησε από το παράθυρο του σπιτιού του και την κατάγραψε με λίγες γραμμές στο ημερολόγιό του,⁶⁹ και τη μνημείωσε ένα χρόνο αργότερα στο ποίημα *Τυφλός*,⁷⁰ όπου, κάτω από τη βαριά ατμόσφαιρα που δημιουργήθηκε από την παραβίαση της συμφωνίας της Βάρκιζας, την τρομοκρατία που ακολούθησε, και στον εμφύλιο σπαραγμό που κονφόβραζε και πήγαινε να ξεσπάσει, ανακαλεί στη μνήμη του τη φρίκη του περασμένου Δεκέμβρη, θέλοντας, φαντάζομαι, να θυμίσει για άλλη μια φορά τους ανθρώπους του τόπου του, που έσπρωχναν στην αλληλοσφαγή, πως "το αίμα φέρνει το αίμα κι άλλο αίμα".⁷¹

*Ο ύπνος βαρύς τα πρωινά του Δεκέμβρη
μαύρος σαν τα νερά του Αχέροντα, χωρίς όνειρα,
χωρίς μνήμη, κι ούτε ένα φυλλαράκι δάφνη.
Ο ξύπνος χαρακώνει τη λησμονιά σαν το μαστιγωμένο
δέρμα
κι η παραστρατημένη ψυχή αναδύεται κρατώντας
συντρίμια από χθόνιες ζωγραφιές, ορχηστρίς
μ' ανώφελες καστανιέτες, με πόδια που τρεκλίζουν
μωλωπισμένες φτέρνες απ' τη βαριά ποδοβολή
στην καταποντισμένη σύναξη εκεί πέρα.*

*Ο ύπνος είναι βαρύς τα πρωινά του Δεκέμβρη.
Κι ο ένας Δεκέμβρης χειρότερος απ' τον άλλον.
Τον ένα χρόνο η Πάργα τον άλλο οι Συρακούσες·
κόκαλα των προγόνων ξεχωσμένα, λατομεία
γεμάτα ανθρώπους εξαντλημένους, σακάτρες, χωρίς
πνοή*

68. Βλ. στο *Φως που καίει*, "Η Μαγδαληνή" στ. 23, *Ποιητικά*, Κέδρος, Αθήνα 1956, σελ. 69.

69. Βλ. *Μέρες Δ'*, ό.π., σελ. 371-83.

70. Βλ. *Τετράδιο Γυμνασμάτων, Β'*, ό.π., σελ. 212-213.

71. Βλ. τα ποιήματα "Ο δικός μας ήλιος", "Η απόφαση της λησμονιάς", "Η μορφή της Μοίρας".

και το αίμα αγορασμένο και το αίμα πουλημένο
και το αίμα μοιρασμένο σαν τα παιδιά του Οιδίποδα
και τα παιδιά του Οιδίποδα νεκρά.

Αδειανοί δρόμοι, βλογιοκομμένα πρόσωπα σπιτιών
εικονολάτρες και εικονομάχοι σφάζονταν όλη τη νύχτα.
Παραθυρόφυλλα μανταλωμένα. Στην κάμαρα
το λίγο φως χώνουνταν στις γωνιές
σαν το τυφλό περιστέρι.

Κι αυτός

ψηλαφώντας βάδιζε
στο βαθύ λιβάδι
κι έβλεπε σκοτάδι
πίσω από το φως.

Με τον Τυφλό κλείνει η εμπειρία του *Ημερολογίου καταστροφών*, Β', η εμπειρία του περασμένου πολέμου και του εμφύλιου σπαραγμού, και ξεκινάει η μεγάλη προσπάθεια ανακεφαλαίωσης όλων των εμπειριών τού ποιητή στην *Κίχλη*, ένα οριακό ποίημα με διαχρονικό νόημα και καθολική σημασία, όπου οι πόλεμοι αποτελούν σκληρά επεισόδια σ' αυτό το πανάρχαιο υπαρκτικό δράμα του έρωτα και του θανάτου που λέγεται ζωή.

Ο πόλεμος επανέρχεται στο *Ημερολόγιο καταστροφών*, Γ' που τυπώθηκε το 1955 και πηγάζει αποκλειστικά από την εμπειρία αυτού του "ανθρώπινου δράματος που μετρά και κρίνει την ανθρωπιά μας"⁷² τον αγώνα του προδομένου κυπριακού λαού για την ελευθερία του και την αυτοδιάθεσή του. Ο ποιητής αναφέρεται στο δράμα αυτό σε δύο κυρίως ποιήματα: Στη *Σαλαμίνα της Κύπρος* και *Ελένη*. Στο πρώτο απευθύνεται στους συμμάχους του περασμένου πολέμου και τους καλεί να θυμηθούν αυτούς που έπεσαν πολεμώντας για τα ιδανικά που οι ίδιοι πρόδωσαν στην Κύπρο κ.α.

Φίλοι του άλλου πολέμου,
σ' αυτή την έρημη συννεφιασμένη ακρογιαλιά
σας συλλογίζομαι καθώς γυρίζει η μέρα -
Εκείνοι που έπεσαν πολεμώντας κι εκείνοι που
έπεσαν χρόνια στη μάχη·
Εκείνοι που είδαν την αυγή μέσ απ' την πάχνη
του θανάτου

72. Βλ. σημείωση του ποιητή, *Ποιήματα*, ό.π., σελ. 335-36.

ή, μες στην άγρια μοναξιά κάτω από τ' άστρα,
 νιώσανε πάνω τους μαφιά μεγάλα
 τα μάτια της ολόκληρης καταστροφής·
 κι ακόμη εκείνοι που προσεύχονταν
 όταν το φλογισμένο ατσάλι περιόνιζε τα καράβια:
 "Κύριε, βόηθα να θυμόμαστε
 πώς έγινε τούτο το φονικό·
 την αρπαγή το δόλο την ιδιοτέλεια,
 το στέγνωμα της αγάπης·
 Κύριε βόηθα να τα ξεριζώσουμε..."

- Τώρα καλύτερα να λησμονήσουμε πάνω σε τούτα τα
 χαλίκια·
 δε φελά να μιλάμε·
 τη γνώμη των δυνατών ποιος θα μπορέσει να τη γιρίσει;⁷³

Στην Ελένη, το δράμα του προδομένου κυπριακού λαού και μια εκδοχή του μύθου της Ελένης,⁷⁴ που μαρτυρεί πως η Ελένη δεν πήγε ποτέ στην Τροία αλλά το είδωλό της, δίνουν την αφορμή και το μέσο για το ακόλουθο, πικρό και καταλυτικό σχόλιο του Σεφέρη για τον περασμένο πόλεμο και για όλους τους πολέμους στην ιστορία της ανθρωπότητας:

Έζησα τη ζωή μου ακούγοντας ονόματα πρωτάκουστα:
 καινούριους τόπους, καινούριες τρέλες των ανθρώπων
 ή των θεών·

η μοίρα μου που κυματίζει
 ανάμεσα στο στερνό σπαθί ενός Αίαντα
 και μιαν άλλη Σαλαμίνα
 μ' έφερε εδώ σ' αυτό το γυρογιάλι.

Το φεγγάρι
 βγήκε απ' το πέλαγο σαν Αφροδίτη·
 σκέπασε τ' άστρα του Τοξότη, τώρα πάει νά βρει

73. Ποιήματα, ό.π., σελ. 264-65.

74. Σύμφωνα μ' αυτή την εκδοχή, που απηχεί τις φοινικικές παραδόσεις για τον Τρωικό Πόλεμο, η Ελένη δεν πήγε ποτέ στην Τροία και δεν απάτησε τον άντρα της. Η γυναίκα που άρπαξε ο Πάρις δεν ήταν παρά ομοιώμα της που έκαμε η Ήρα για να εκδικηθεί τον Πάρι που δεν την προτίμησε στον αγώνα της ομορφιάς. Την πραγματική Ελένη την πήρε κρυφά ο Ερμής από τη Σπάρτη και την πήγε στο βασίλειό της Αιγύπτου Πρωτέα, όπου και έμεινε ως το τέλος του πολέμου. Η εκδοχή αυτή αναφέρεται στον Στήσιχορο (απόσπ. 10-16Ρ), από τον Πλάτωνα (Φαίδρος 243α), τον Ησίοδο, σε ένα από τα χαμένα έπη του, τον Ηρόδοτο (2, 113 κ.ε.) και τον Ευριπίδη. Έτσι ο Τρωικός Πόλεμος έγινε για ένα φάντασμα.

την καρδιά του Σκορπιού, κι όλα τ' αλλάζει.
 Πού είν' η αλήθεια;
 Ήμουν κι εγώ στον πόλεμο τοξότης·
 το ριζικό μου, ενός ανθρώπου που ξαστόχησε.

Αηδόνι ποιητάρη,
 σαν και μια τέτοια νύχτα στ' ακροθαλάσσι του Πρωτέα
 σ' άκουσαν οι σκλάβες Σπαρτιάτισσες κι έσυραν το θρήνο,
 κι ανάμεσό τους - ποιος θα τό 'λεγε - η Ελένη!
 Αυτή που κυνηγούσαμε χρόνια στο Σκάμαντρο.
 Ήταν εκεί, στα χείλια της Ερήμιου· την άγγιξα, μου μίλησε:
 "Δεν είναι' αλήθεια, δεν είν' αλήθεια" φώναξε.
 "Δεν μπήκα στο γαλαζόπλωρο καράβι.
 Ποτέ δεν πάτησα την αντρειωμένη Τροία".

Με το βαθύ στηθόδεσμο, τον ήλιο στα μαλλιά, κι αυτό
 το ανάστημα
 ίσκιοι και χαμόγελα παντού
 στους ώμους στους μηρούς στα γόνατα·
 ζωντανό δέρμα, και τα μάτια
 με τα μεγάλα βλέφαρα,
 ήταν εκεί, στην όχθη ενός Δέλτα.

Και στην Τροία;

Τίποτε στην Τροία - ένα είδωλο.
 Έτσι το θέλαν οι θεοί.
 Κι ο Πάρης, μ' έναν ίσκιο πλάγιαζε σαν να ήταν πλάσμα
 ατόφιο·
 κι εμείς σφαζόμασταν για την Ελένη δέκα χρόνια.

Μεγάλος πόνος είχε πέσει στην Ελλάδα.
 Τόσα κορμιά ριγμένα
 στα σαγόνια της θάλασσας στα σαγόνια της γης·
 τόσες ψυχές
 δοσμένες στις μυλόπετρες, σαν το σιτάρι.
 Κι οι ποταμοί φουσκώναν μες στη λάσπη το αίμα
 για ένα λινό κυμάτισμα για μια νεφέλη
 μιας πεταλούδας τίναγμα το πούπουλο ενός κύκνου
 για ένα πουκάμισο αδειανό, για μιαν Ελένη.
 Κι ο αδερφός μου;

Αηδόνι αηδόνι αηδόνι,
 τ' είναι θεός; τι μή θεός; και τι τ' ανάμεσό τους;
 "Τ' αηδόνια δέ σ' αφήνουνε να κοιμηθείς στις Πλάστρες".
 Δακρυσμένο πουλί,

στην Κύπρο τη θαλασσοφίλητη
 που έταξαν για να μου θυμίζει την πατρίδα,
 άραξα μοναχός μ' αυτό το παραμύθι,
 αν είναι αλήθεια πως αυτό είναι παραμύθι,
 αν είναι αλήθεια πως οι άνθρωποι δε θα ξαναπιάσουν
 τον παλιό δόλο των θεών·

αν είναι αλήθεια
 πως κάποιος άλλος Τεύκρος, ύστερα από χρόνια,
 ή κάποιος Αίαντας ή Πρίαμος ή Εκάβη
 ή κάποιος άγνωστος, ανώνυμος, που ωστόσο
 είδε ένα Σκάμανδρο να ξεχειλάει κοιφάρια,
 δεν το 'χει μες στη μοίρα του ν' ακούσει
 μαντατοφόρους που έρχονται να πούνε
 πως τόσοσ πόνος τόση ζωή
 πήγαν στην άβυσσο
 για ένα πονκάμισο αδειανό για μιαν Ελένη.⁷⁵

Μέσα από το δράμα του αγώνα του κυπριακού λαού για την ελευθερία του, ο ποιητής είδε τώρα καθαρά αυτή την ψεύτικη Ελένη στα ιδανικά που πίστεψαν και για τα οποία πόνεσαν, αγωνίστηκαν και χάθηκαν τόσοι και τόσοι άνθρωποι στον αιώνα μας, στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, στη Μικρασιατική καταστροφή και στο μεγαλύτερο απ' όλα τα μακελιά στην ιστορία της ανθρωπότητας, τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στη διάρκεια αυτού του πολέμου, ο ποιητής είχε πιστέψει, η ανθρωπότητα είχε πιστέψει, όπως είδαμε, πως μια ανάσταση της ζωής του ανθρώπου θα έβγαине ύστερα από τόσες οδύνες. Μια ανάσταση που θα καταργούσε "τις ωμότητες, τα φίμωτρα, τις φυλακές, τις υποκρισίες", γιατί αλλιώς ο κόσμος θα έπεφτε σε μια "κατάσταση γενικής νεκροφάνειας". Αν πήγαν όλα στα χαμένα, κι αν έπεσε ο κόσμος σε μια κατάσταση νεκροφάνειας, δεν έχουμε για να βεβαιωθούμε, παρά να κοιτάξουμε στο είδος του κόσμου που δημιουργήθηκε ύστερ' απ' τον πόλεμο· στους πολέμους που δε σταμάτησαν ούτε στιγμή στον πλανήτη μας - με τελευταίο αυτόν που παρακολουθήσαμε πρόσφατα απ' την τηλεόραση - και στους εξοπλισμούς με τέτοια όπλα μαζικής καταστροφής, που, αν χρησιμοποιηθούν ποτέ, θα κάνουν τη γη έναν απέραντο τάφο τού ανθρώπου χωρίς καμιά ελπίδα ανάστασης

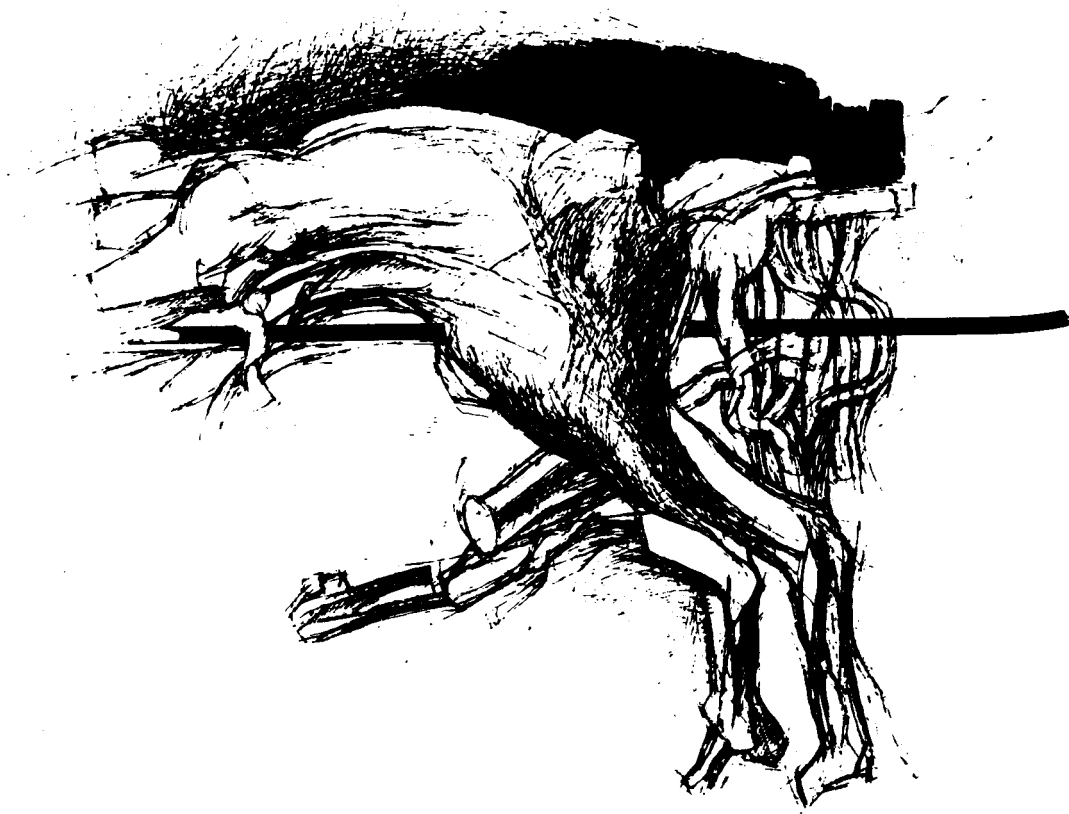
75. Ποιήματα, ό.π., σελ. 240-42.

πια.

Ωστόσο, δεν πήγαν όλα στα χαμένα. Τίποτα δεν χάνεται στον κόσμο, έγραφε ένας άλλος ποιητής της ίδιας γενιάς, ο Γιάννης Ρίτσος⁷⁶. Και επειδή τίποτα δεν χάνεται βρισκόμαστε σήμερα εδώ, με την αγωνία γι αυτή την κατάσταση ψυχικής και κοινωνικής νεκροφάνειας, στην οποία βυθίστηκε ο μεταπολεμικός κόσμος, με την άσβηστη ελπίδα μέσα μας για μια νέα ανάσταση.*

76. Βλ. "Όταν έρχεται ο ξένος", Τέταρτη Διάσταση, Κέδρος, Αθήνα 1972, σελ. 303.

*Το κείμενο αυτό είναι η ομιλία του συγγραφέα στο Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο: "Προβλήματα σοσιαλισμού" με θέμα: "Το πρόβλημα του πολέμου και της ειρήνης στο τέλος του εικοστού αιώνα", που έγινε στα Χανιά, 28, 29, 30 Ιουνίου, 1 Ιουλίου 1991.

Β. Δημητράς «Με απορμή ένα ζώο»
Σχέδιο με σινική μελάνη (70x100) 1981